RUFIUS FESTUS, *Kleine Geschichte des römischen Volkes*: lateinisch-deutsch; herausgegeben und übersetzt von Anja BETTENWORTH und Peter SCHENK, unter Mitarbeit von Annika KOHLHAAS, Fabian NEUWAHL und Patrick WITTE, Berlin–Boston, Walter De Gruyter, *Sammlung Tusculum*, 2020, 168 p. [ISBN 978-3-11-065830-9, e-ISBN (PDF) 978-3-11-065867-5][1]

Având ca suport ediția *Abrégé des hauts faits du peuple romain* a lui Marie-Pierre Arnaud-Lindet din 2002, cea publicată de De Gruyter reprezintă, așa cum arată îngrijitorii ei, prima ediție bilingvă, latino-germană, a scrierii lui Rufius Festus, *Breviarium rerum gestarum populi Romani* (p. 7). Ea se adaugă celor existente în alte culturi moderne – engleză (J. W. Eadie, *The Breviarium of Festus. A Critical Edition with Historical Commentary*, London, 1967), franceză (Marie-Pierre Arnaud-Lindet, *Abrégé des hauts faits du peuple romain*, Paris, [1]1994; [2]2002), americană (Thomas M. Banchich, Jennifer A. Meka, *Breviarium of the Accomplishments of the Roman People*, New York, 2001) (online), română (Marius Alexianu, Roxana Curcă, Nelu Zugravu, *Breviarium rerum gestarum populi Romani. Scurtă istorie e poporului roman*, editio bilinguis, Iași, 2003), italiană (Maria Luisa Fele, *Il Breviarium di Rufio Festo*, Hildesheim–Göttingen, 2009; Stefano Costa, *Breviario di storia romana*, Milano, 2016). În ediția de față sunt menționate doar cele ale lui Arnaud-Lindet (p. 133), Eadie (cu titlu incomplet – *The Breviarium, Critical Edition with Historical Commentary – cf.* p. 134) și Fele (cu loc de apariție eronat – Hildesheim–Zürich, p. 134). Nu ne explicăm cum niciunul dintre cei care au colaborat la realizarea acestei ediții – cinci amintiți pe pagina de gardă și mulți alții la p. 8 (studenți, doctoranzi și foști doctoranzi) – n-a avut curiozitatea de a se informa despre existența altor ediții, pentru a le face cunoscute mediului academic german, așa cum se obișnuiește în orice ediție științifică a unei opere antice.

Ediția cuprinde: *Vorwort*, p. 7–8; *Einleitung*, p. 9–39; *Text und Übersetzung*, p. 42–89; *Kommentar*, p. 91–132; *Auswahlbibliographie*, p. 133–136; *Namenverzeichnis*, p. 137–168. Ar fi fost necesară și o secțiune de abrevieri, cititorii care nu sunt de formație clasicistă necunoscând prescurtările titlurilor instrumentelor de lucru (*RE, DNP*), ale unor *corpora* epigrafice (*CIL, ILS*) sau reviste (*BCAR, SMU, CQ* etc.) folosite de editori.

Problemele abordate în *Einleitung* (p. 9–39) nu aduc elemente noi față de cele formulate deja de exegeza operei despre numele autorului (p. 9–10), viața și cariera lui Rufius Festus (p. 10–14), tematica și funcția scrierilor istoriografice abreviate în Antichitatea târzie (p. 14–17) (p. 17: *Ihre Breviarien dienten wohl auch der Unterweisung führender Beamter*), data compunerii breviarului lui Festus (*369–370 n. Chr.* la p. 16, dar *370* la p. 18, 32), titlul, structura și conținutul acestuia (p. 18–24, 31–35) (p. 20–21: *Das Breviarium ist klar gegliedert*: introducere – cap. 1–3, partea I – cap. 4–14, partea a II-a – cap. 15–29, epilog – cap. 30; p. 31: *Zwei Drittel des Breviarium (Kap. 10–29) sind den römischen Eroberungen der Gebiete östlich des Bosporus, des Marmarameeres und der Dardanellen gewidnet, davon die Kapitel 15-29 den Kriegen der Römer mit dem Partherreich und dem Neupersischen Reich der Sasaniden*), izvoarele (p. 24–28), comanditarul (împăratul Valens) și destinatarii operei (p. 28–35), limba și stilul (p. 35–39). Apreciem caracterul echilibrat al opiniilor formulate, chiar dacă, pe alocuri, unele sunt prea dependente de cele avansate de Fele, Kelly, Lenski sau Raimondi. De exemplu, remarcăm prudența arătată în privința utilizării, ca surse, de către Festus a breviarului lui Eutropius (idee acceptată de Den Boer și Eadie, dar privită cu scepticism de Arnaud-Lindet și Fele) (p. 25: *Die inhaltlichen Parallelen zwischen Eutrop und Festus gehen daher vermutlich eher auf eine gemeinsame Quelle zurück*) sau a așa-numitei *Enmann'sche Kaisergeschichte* (idee respinsă și de Den Boer) (p. 27). În același registru se plasează părerea despre religiozitatea insuficient de conturată a autorului, informația din operă, în special din capitolul final (30, 2), fiind, în acest sens, destul de *vage* (vezi p. 12, 13, 14, 132).

În alte privințe, în schimb, ni se pare că editorii au aderat cu prea mare ușurință la opinii exprimate de predecesori. De exemplu, în ciuda dimensiunii lor reduse, breviariile evocă mai mult decât *drei typische Themen*, respectiv, după Giorgio Bonamente, *Die Bedeutung des Senats für die römische Geschichte, die Rolle von Kultur und Bildung und die Verteidigung der Grenzen* (p. 16); sunt prezente, deopotrivă, unitatea și unicitatea Imperiului și a puterii romane, centralitatea Romei, ideea de împărat-model, loialismul monarhic, expansionismul ș.a. De asemenea, acceptarea, după Noel Lenski, a anului 370 ca dată a compunerii breviarului nu se bazează pe o analiză atât de atentă a textului și contextului, cum a făcut Maria Luisa Fele, care propune ca interval al redactării anii 369/370–372 (ed. cit., p. 39).

[1] O versiune franceză a acestei recenzii va apărea în revista *Latomus*.

Comentariul (p. 91–132) nu e foarte abundent, oferă doar date esențiale și explicații utile necesare informării rapide și înțelegerii de către cititor a unor evenimente, personalități, instituții, entități politice și administrative etc. Ele se caracterizează prin acuratețe științifică, precizie, claritate, se sprijină pe trimiteri corecte la sursele antice și la bibliografia secundară reprezentativă. Indicii de nume foarte analitici (p. 137–168) completează în mod fericit informațiile din comentariu. Din acest punct de vedere, ca editor, pentru prima dată în cultura română, al breviarului lui Festus, în care am acordat o atenție specială chestiunilor de natură istorică și instituțională ridicate de această scriere antică târzie, precizăm că în ediția de față se regăsesc puține observații de substanță. De exemplu, credem că ar fi trebuit explicitate cifrele 1117, 243 și 407 care, după Festus, indică, respectiv, durata totală a istoriei Imperiului (*cf.* 2, 1), cea a guvernământului regal (*cf.* 2, 1–2; 3, 1) și cea a regimului imperial (*cf.* 2, 1; 2, 4; 3, 4). De asemenea, n-ar fi fost lipsită de interes pentru cititor precizarea anilor de domnie a celor șapte regi canonici (*cf.* 2, 2) și specificarea celor trei ani în care la Roma au funcționat tribuni militari (*cf.* 2, 3). Dacia n-a fost înființată în 106 sau 107 (p. 103, *Kommentar ad* 8, 2), ci e atestată în 106. Unele intrări din indicii de nume comportă discuții. Astfel, dacă s-a păstrat versiunea Ancus Marcius (p. 138), Numa Pompilius (p. 158), Priscus Tarquinius (p. 161), Servius Tullius (p. 164), Tullus Hostilius (p. 167), atunci trebuia menținută și formula onomastică Lucius Tarquinius Superbus, așa cum apare în original (2, 2), nu redusă la Tarquinius Superbus (p. 166). În același sens, în cazul *tuturor* personalităților politice republicane sau din perioada imperială, numele trebuia redat așa cum apare în *Breviarium* (*praenomen+nomen*, *praenomen+cognomen*, *cognomen+agnomen*), fără schimbarea ordinii componentelor, după sistemul modern. Prin urmare, după părerea noastră, sunt scrise corect numele: Appius Claudius (p. 139), Aurelius Alexander (p. 142), Claudius Caesar (1–2) (p. 144), Cornelius Gallus (p. 145), Scipio Africanus (1–2) (p. 164), Ventidius Bassus (p. 167), Verus (p. 168); sunt scrise însă eronat: Anicius, Lucius (p. 138), Antoninus (p. 139) în loc de Marcus — eventual, Marcus Antoninus (permis de text) (21, 1), Antonius (p. 139) în loc de M. Antonius (*cf.* 18, 2), Brutus, Decimus (p. 143), Caesar, Gaius (p. 143, la p. 141, sub numele Augustus, se face trimitere la intrarea Gaius Caesar!), Cassius, Lucius (p. 144), Crassus, Marcus (p. 145), Didius, Marcus (p. 146), Lucullus, Lucius (p. 153), Lucullus, Marcus (p. 153), Caracalla (p. 144) în loc de Antoninus, *cognomento* Caracalla (*cf.* 21, 3), Mummius (1–2, p. 157) în loc de Lucius Mummius (*cf.* 7, 2) și Mummius (*cf.* 11, 3), Pompeius (p. 161) în loc de Gn. Pompeius (*cf.* 16, 1), Severus (Pertinax) (p. 164) în loc de Severus Pertinax (*cf.* 14, 4); nu în ultimul rând, numele lui Augustus (19, 1; 20, 2), Augustus Caesar (4, 5; 19, 2) (și nu Caesar Augustus, ca la p. 49) și al lui Octavianus Caesar Augustus (2, 4; 5, 2; 11, 3; 13, 3; 19, 1–2, inclus, fără pagină, în *Namenverzeichnis* sub forma Octavianus /Caesar Augustus/ – de ce așa?) trebuiau inserate între paranteze la intrarea Iulius Octavianus Caesar Augustus (*cf.* 7, 5).

În ceea ce privește traducerea, este dificil de formulat vreo opinie, pentru că ea reflectă specificul limbii în care a fost realizată. Doar câteva observații „tehnice". Termenul *praeses* a fost tradus prin *Statthalter* (guvernator) (p. 47 /4, 1–2/, 49 /4, 6/, 51 /5, 3/, 95), dar, de vreme ce se arată foarte pertinent la p. 95 (*Kommentar ad* 4, 1) și 96 (*Kommentar ad* 4, 6) că el desemna treapta inferioară a categoriilor de guvernatori romani târzii (îi amintim aici: *consulares*, *correctores*, *praesides*; exista și un număr redus de *proconsules*), iar în textul traducerii apar echivalentele germane ale lui *consulares* și *proconsules* (4,1: *nun wird sie von Konsularen verwaltet*; 4, 3: *nun steht es unter prokonsularischer Verwaltung;* 4, 6: *Die Provinz Africa selbst, in der Karthago liegt, steht unter prokonsularischer, Numidien und Byzacium unter konsularischer Verwaltung…*, p. 46–49), credem că și *praeses* (*praesides*, *praesidales*) ar fi trebuit păstrat ca termen tehnic chiar în forma latină – altfel, se înțelege că doar acesta era cuvântul care denumea un guvernator. De asemenea, credem că ar fi trebuit manifestată consecvență față de versiunea latină a toponimelor și scris Mauritania, nu Mauretania (5, 3, p. 50—51), Brittania, nu Britannia (3, 2, p. 44–45; 6, 2–3, p. 50–53), de vreme ce și denominațiile altor unități politico-administrative au fost redate precum în latină (Gallaecia, Baetica etc.). Probabil că limba germană permite traducerea expresiei *in potestatem populi Romani* (*in populi Romani potestatem*) (3, 3; 4, 4; 10, 2) atât prin *unter die Herrschaft des römischen Volkes* (p. 47, 49), cât și prin *unter den Einfluss des römischen Volkes* (p. 59). Ne întrebăm, însă, dacă sintagma *Romana res publica* din 4, 1 poate fi echivalată cu *die römische Republik* (p. 47), deoarece se poate înțelege că e vorba de cea de-a doua mare perioadă din istoria Romei, denumită, convențional, Republica (lat. *libertas*); mai adecvată ni se pare traducerea ei prin *der römischen Staat*, cum s-a procedat în 20, 1 și 29, 2 (vezi și *der Staat* < *res publica* în 25, 3 și 27, 1).

În concluzie, apreciem ca binevenită, necesară și utilă această versiune a breviarului lui Rufius Festus, ea contribuind atât la progresul studiului istoriografiei latine târzii de către filologi și istorici ai Antichității, cât și la familiarizarea rapidă a publicului larg cu specificul literar al epocii de final a Imperiului roman.

Nelu ZUGRAVU
Centrul de Studii Clasice și Creștine, Facultatea de Istorie,
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași

AMBROGIO DI MILANO, *La storia di Naboth*, edizione con introduzione, traduzione italiana e commento a cura di Domenico LASSANDRO e Stefania PALUMBO, Torino, Loescher Editore, *Corona Patrum Erasmiana* I. *Series Patristica* 4, 2020, 330 p. [ISBN: 978-88-201-3881-3]

O excelentă ediție a tratatului *De Nabuthae historia* redactat de Ambrozie, episcopul de Milano, în ultimii ani ai vieții sale, în care acesta comentează tragica poveste relatată de *1 Rg.* 21, 1–29 a săracului Nabot israelitul, ucis de regele Ahab din Samaria (874–853 î.H.), pentru a-i lua via pe care-o avea lângă palatul acestuia. Îngrijită de Domenico Lassandro și Stefania Palumbo, ea poate constitui un model pentru o cultură precum cea română, unde editarea lucrărilor Părinților Bisericii, făcută, cel mai adesea, doar în traducere, e încă la stadiul de comentariu scripturistic și moral, analiza filologică, literară, teologică, filosofică, istorică, istoriografică lipsind aproape cu desăvârșire. Din acest punct de vedere, impresionează în mod deosebit amplul *Commento* (p. 123–318) la textul bilingv (p. 62–119) – pagini de finețe analitică, de mare erudiție, de înțelegere profundă a mesajului textului, de contextualizare adecvată. Vom argumenta aprecierea noastră prin câteva aspecte.

Astfel, prin trimiteri la opera exegetică și epistolară a lui Ambrozie însuși, dar și la scrieri filosofice (Platon, Aristotel, stoici), greco-latine clasice (Varro, Cicero, Sallustiu, Vergiliu, Horațiu, Ovidiu, Seneca, Iuvenal, Quintilian, Apuleius, Dio Chrysostom ș.a.) și târzii (Ammianus Marcellinus, *De rebus bellicis*, Claudius Claudianus etc.), la autori creștini (Clement Alexandrinul, Tertullian, Ciprian, Minucius Felix, Lactanțiu, Vasile de Caesarea, Hieronim, Ausonius, Augustin, Commodian ș.a.) și, nu în ultimul rând, la paragrafe din *Vechiul* și *Noul Testament*, Lassandro și Palumbo au evidențiat similitudinile și diferențele dintre lucrări de orientare religioasă diferită în privința unor idei și aspecte de natură morală, socială, spirituală, influențele majore exercitate asupra gândirii teologice a episcopului milanez (de exemplu, stoicii, sesizabili, printre altele, în paradoxul formulat în XII, 51 – *captiua igitur opulentia est, paupertas libera* –, în tema bogăției ce-l privează pe om de libertate din XV. 63 sau în cea a gândirii care guvernează corpul pasional din XV. 64; vezi și *Commento*, p. 255–256, 297, 299), dependența acestuia de unul sau altul dintre predecesori (în special, Vasile cel Mare), dar și maniera proprie în care a resemantizat diferite noțiuni și a dezvoltat anumite teme (de exemplu, vb. *deprehendere*, utilizat adesea în scrierile anterioare cu referire la adulter, dar aplicat de Ambrozie mai ales la ideea de păcat – p. 252, sau reinterpretarea în cheie creștină a concepției ciceroniene din *Off.*, 1, 21 despre comuniunea bunurilor în stadiul originar al naturii: pentru prelatul latin, aceasta a fost vârsta inocenței, anterioară căderii în păcat, dreptul pozitiv care stipula proprietatea fiind instituit după cădere – vezi *Commento*, p. 259–261, cu excelenta analiză a pasajului din tratat și a semnificației termenilor *usurpare* și *usurpatio*). De asemenea, au fost evidențiate înțelesurile multiple (juridice, filosofice, teologice, morale) ale unor expresii sau noțiuni precum *consors naturae* (p. 128-130), *natura* (p. 132–133), *damnum* (p. 136), *sapientia Dei* (p. 253–254), *culpa* (p. 255), *ambitio* (p. 310) ș.a.

În egală măsură, comentatorii au semnalat, cum era firesc, lexemele și construcțiile specifice latinei creștine sau frecvente în autorii creștini (*e.g.*: verbe ca *adfluere* – p. 144, *commorior* – p. 187, *abnegare* cu sensul de '*rinunciare'* – p. 193, *compatior* – p. 231, *confiteor* cu sensul de 'a mărturisi propriile păcate' – p. 306 ș.a.; expresii ca *divina mandata* (II.7) ce indică *i comandamenti di Dio* – p. 149, *dicere ad* – p. 252; substantive ca *humilitas* – p. 151, *aedificatio* – p. 216, *aenigma* – p. 252, *captiuitas* cu sensul de '*prigionia dell'anima nel peccato*' – p. 253, *passio* semnificând dragostea puternică pentru Hristos – p. 291, *claritas*, ce indică luminozitatea lui Dumnezeu, a îngerilor și a sfinților – p. 294, *confessio* cu noi semnificații — *confessio peccatorum*, *confessio fidei*, *confessio laudis* – p. 306, *perfidia* cu înțelesul de lipsă de sinceritate față de Dumnezeu, îndepărtare de la dreapta-credință, erezie – p. 312 ș.a.), precum și termenii, expresiile, formele gramaticale cu incidență ridicată în latina târzie, cum ar fi: subst. *indumentum* (p. 149), *deiectio* cu sensul de 'condiție umilă, abjectă' (p. 151), *moderamen* ca sinonim pentru *moderatio* (p. 300), adjectivele *indebitus* (p. 151) sau *egenus* (p. 239), folosirea lui *totum* în loc de *omnia* (p. 152), a lui *universi* în sensul de *omnes* (p. 216), a lui *crimen* ca sinonim pentru *scelus* sau *fascinus* (p. 238), a diminutivelor (ex. *servulus* pentru *servus*) (p. 206), a lui *non* în loc de *ne* pentru a exprima *un divieto* (p. 231), a substantivului *mensura* în sens figurat (p. 235), a vb. *erogare* + dativul în loc de *in* și acuzativul (p. 148), a lui *de* în loc de *ex* cu *eruere* (p. 173), a ablativului precedat de *de* în loc de *ex* sau *ab* (p. 177, 239), a lui *ingemiscere* cu acuzativul (p. 186), a lui *abundare* cu dativul (p. 220), a comparativului *maior* în loc de superlativul *maximus* (p. 189), a lui *multiplicatior* (p. 221), a verbelor *manducare* (p. 169), *ieiunare* (p. 171), *compugnare* (p. 186), *coruscare* (p. 195), *revelare* (p. 240), *deicere* (p. 253) ș.a., substituirea genitivului posesiv cu *de* + ablativ (*regnum de mortuis* în loc de *regnum mortuorum*) (p. 204), folosirea frecventă a expresiei *mortis compendium* (p. 210) ș.a. De foarte multe ori, aceste noțiuni și expresii sunt explicitate pornindu-se de la etimologia ori de la înțelesul lor primar din surse sau printr-o analiză comparativă (indo-europeană, greco-latină, ebraică), îngrijitorii volumului sprijinindu-se, în acest sens, pe intrumente indispensabile oricărui

filolog clasic (dicționarul Ernout–Meillet, *Thesaurus linguae Latinae*) sau patrolog (*Grande Lessico del Nuovo Testamento*).

Nu în ultimul rând, au fost analizate procedeele literare uzitate de Ambrozie pentru a explica mai persuasiv idei (*avaritia*, *inopia*, luxul, *auri amor* etc.), comportamente, stări de spirit, raporturi interumane etc., sporind, astfel, impactul mesajului – metafora focului (II.4: *inflammatur lucro auaritia, non restinguitur*; II.9; XII.52; XIV.290: *nullis diuitiarum quaerendarum ignescit incendiis*; *Commento*, p. 140, 151, 257, 290–291), a scării (II.4: *Quasi gradus quosdam cupiditas habet; quo plures ascenderit eo ad altiora festinat, unde sit grauis ruina lapsuro*; *Commento*, p. 143), a mării în furtună (*procella*) (V.22: *Consideremus nunc patriae mentis procellas exaestuantis quem de liberis prius traderet*; XIV.62: *nullis auaritiae turbatur procellis*; *Commento*, p. 188–189, 290), a maladiei (*languor malus*) (V.25; *Commento*, p. 194), a femeii arogante și a fluviului impetuos (IX.41–42: *non audias illa Iezabel, quae est auaritia, quodam profluuio uanitatis dicentem: Ego dabo tibi possessionem, quam desideras… Quid enim aliud in illa historia nisi diuitum auaritia describitur, quae est uanum profluuium, quod omnia fluuii modo rapiat et nulli usui profutura transducat?*; *Commento*, p. 235–236), a furiei animalului feroce (*ferina rabies*) (V.23: *Ferina haec rabies est eligere quem tradas*; *Commento*, p. 190-191), a foamei și setei cărora nu li se poate găsi remediu (VI.28; *Commento*, p. 204), a luminii (X.44; *Commento*, p. 238), a carului (simbolul sufletului) și a cailor (simbolul impulsurilor și pasiunilor trupului) ce nu pot fi struniți (XV.64–65, XVI.67; *Commento*, p. 298–304, 308); hiperbola (III.14; XIII.56: *Totius uitam populi poterat anuli tui gemma seruare*; *Commento*, p. 167, 268–269); comparația sufletului avarului cu extrem de obositorul lucru în mină (IV.16; XIII.54; *Commento*, p. 174, 265); monologul (V.22–24; *Commento*, p. 189–193); anafora (V.23; VI.27; *Commento*, p. 191, 200); alegoria (IX.41; XIV.61; *Commento*, p. 233—235, 287); aliterația (XVI.66: *flagitiis feriantes*; *Commento*, p. 305); folosirea frecventă a unor verbe și substantive aferente ariei semantice a dorinței (*concupire*, *petere*, *desiderare*) și jafului (*rapina*, *extorquere*, *eripere*, *spoliare*) (*Commento*, p. 235); expresii construite prin antiteze (XV.63; XVI.67; *Commento*, p. 296, 307) ș.a. Pentru cititorul avizat, dar și pentru cel mai puțin familiarizat cu fenomenele literare și lingvistice clasice și tardoantice și cu evoluția ideilor de la Antichitatea păgână la cea creștină, toate acestea constituie și un extrem de instructiv parcurs prin istoria limbii, a literaturii, filosofiei, teologiei greco-latine antice și postantice, vetero- și neotestamentare.

Ambrozie a fost un om al timpului său, conexând adesea ideile dezvoltate în text cu realitățile veacului al IV-lea, asupra cărora au atras atenția și comentatorii – fenomenul de ruinare a micilor proprietari și de creștere enormă a latifundiilor (I.1; *Commento*, p. 124–125), cel al depopulării comunităților rurale prin emigrarea locuitorilor din cauza abuzurilor marilor proprietari (*possessores*) și a barbarilor (I.1; *Commento*, p. 125–127), administrarea de către latifundiari a proprietăților funciare prin intermediul unor *villici* sau *actores* (IV.18; *Commento*, p. 176–177), ei locuind încă în orașe în *domus* somptuoase (XIII.56; *Commento*, 267–268), economia de comerț din centrele urbane ale Italiei nordice (V.20; *Commento*, p. 182–183), ecouri ale speculei care a generat crizele alimentare din a doua jumătate a secolului al IV-lea (V.20; *Commento*, p. 183–184), situația economică disperată a săracilor (*pauperes*) (V.21–23; VI.32; *Commento*, p. 185–191, 212), raporturile reglementate de *paterna pietas* (V.21; *Commento*, p. 186), practica legală a expunerii și vinderii fiilor (V.21; *Commento*, p. 187–188), plaga cămătăriei (X.44; *Commento*, p. 239), lucrul în mină al criminalilor condamnați (XIII.55; *Commento*, p. 265–266), condiția defavorizată legislativ și social a femeilor rămase văduve și a orfanilor (XIII.57; *Commento*, p. 269–273), practica penitenței publice (XVII.70–71; *Commento*, p. 313–316). În context, episcopul nu a condamnat posesiunea de bunuri în sine, admițând că un om bogat poate fi virtuos; pentru el, arată editorii în *Commento ad* XIII.55 (*Denique* benedicitur diues… *recognoscere debeamus*), *il male non è nelle ricchezze, ma nell'uso che se ne fa: per questo viene benedetto il ricco che non commentte peccato* (inuentus est sine macula), *non cerca di arricchirsi ad ogni costo* (post aurum non abiit) *e non si comporta come se al mondo non esistesse altro che il denaro, trascurando la propria vita spirituale* (nec sperauit in pecuniae thesauris) (p. 265–266). Bogatul, îndemnă înaltul prelat, așa cum rezultă din XIII.55 (*Denique* benedicitur diues… *recognoscere debeamus*), trebuie să-și vândă averea, urmărind, astfel, dobândirea mântuirii (*salus*), a Împărăției lui Dumnezeu (*regnum Dei*) și, în fine, a vieții eterne (*vita aeterna*) (XIV.58: *Vende potius aurum et eme salutem, uende lapidem et eme regnum Dei, uende agrum et redime tibi uitam aeternam*) (vezi și *Commento*, p. 280–282).

Acest comentariu de înaltă ținută științifică s-a bazat pe cunoașterea perfectă a textului biblic (vezi *Il testo biblico di I RE* 21, p. 41–48), a tradiției manuscrise și a edițiilor anterioare (vezi *Nota al testo*, p. 49–58), a bogatei bibliografii elaborate de-a lungul timpul pe seama scrierii ambroziene (vezi *Bibliografia*, p. 319–327).

Nu în ultimul rând, valoarea deosebită a ediției se datorează și introducerii bine documentate și foarte utile (*Introduzione*, p. 5–39), care-l familiarizează pe cititor, pe de o parte, cu personalitatea

puternică a episcopului de Milano și rolul marcant jucat de acesta în planul vieții ecleziastice și politice a celei de-a doua jumătăți a veacului al IV-lea, în special raporturile sale cu puterea imperială și cu partida păgână grupată în jurul Symmachilor (p. 5–26), iar, pe de alta, cu conținutul, sursele, caracterul (parenetic, diatribic, omiletic) și mesajul „peren" al tratatului *De Nabutae historia* (p. 26–39).

Prin urmare, o ediție care onorează Centrul European de Studii Umaniste „Erasmus de Rotterdam" din Torino, seria *Patristica* din colecția *Corona Patrum Erasmiana*, pe cei doi îngrijitori și Editura Loescher. Când vom avea prilejul să vedem ceva asemănător în cultura română?

Nelu ZUGRAVU
Centrul de Studii Clasice și Creștine, Facultatea de Istorie,
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași

Maria Luisa FELE, *Le fonti dei* Romana *di Iordanes*, I, *Dalle origini del mondo ad Augusto (*Rom. *1–257)*, Firenze, SISMEL, Edizioni del Galluzzo, *Nuova Biblioteca di Cultura Romanobarbarica* I, 2020, 314 p. [ISBN 978-88-8450-938-3]

Noua colecție, care continuă *Biblioteca di Cultura Romanobarbarica* fondată de Bruno Luiselli în 1998 și întreruptă în 2011, a debutat sub cele mai bune auspicii. Maria Luisa Fele, fostă profesoară la Universitatea din Cagliari, cunoscută, printre altele, pentru masiva, extrem de analitica și de neocolit ediție a breviarului lui Rufius Festus (*Il Breviarium di Rufio Festo*, testo, traduzione e commento filologico con una introduzione sull'autore e l'opera, Hildesheim, Weidmann, *Bibliotheca Weidmanniana* XIV, 2009, 646 p.), a pus la dispoziția specialiștilor în istoriografia antică târzie un prim volum din cercetarea dedicată izvoarelor folosite de Iordanes în opera *Romana* (în codice, *De summa temporum vel origine actibusque gentis Romanorum*), scrisă *probabilmente nel 551 (o al più tardi nel 552)* (p. XI). Mai puțin studiată, comparativ cu *Getica* (în codice, *De origine actibusque Getarum*), pentru că e considerată o compilație lipsită de originalitate, această scriere, numită de Iordanes însuși *adbreviatio chronicum* (*Get.* 1), *libellus* (*Rom.* 4 și 5), *opusculum* (*Get.* 1; *Rom.* 6), *storiuncula* (*Rom.* 6), nu e mai puțin semnificativă, pe de o parte, pentru gândirea istorică și politică a unui istoric got asimilat total culturii romane creștine – admirația nedisimulată pentru Roma, care, succedând *regna* create de asirieni, mezi, parți/perși și macedoneni/greci/alexandrini (*Rom.* 3; 4; 11; 84: *regni… successio*), a supus întreaga lume cu ajutorul armelor și al legilor (*Romani… armis et legibus exercentes orbem terrae suum fecerunt: armis si quidem construxerunt, legibus autem conservaverunt*), instituind, o dată cu *Augustalis potestas* (*Rom.* 84), un imperiu pe care însuși Fiul lui Dumnezeu, a cărui împărăție terestră a început o dată cu *singularis principatus* (*Rom.* 85; 257), îl dorește, conform profeției lui Daniel, universal, etern și pașnic (*Rom.* 84: *ubi et usque actenus, et usque in finem mundi secundum Danielis prophetia regni debetur successio*; *Rom.* 255: *Augustus Caesar Octavianus… pace moderatior fuit… una pace conpositis… Rom.* 256: *omnem… orbem… Iesu Christi notu pacatum*; *Rom.* 257: *in pace regnans*) (vezi și p. XII–XIII, XX–XXI, XXV, 262–263); în context, așa cum remarcă și Fele (p. XX, XXII), deși e îngrijorat de situația dificilă prin care trece *Romana res publica* în vremea sa (*Rom.* 388), Iordanes își declară implicit adeziunea la programul politic și militar recuperator al lui Iustinian. Pe de altă parte, din punct de vedere istoriografic, autorul nu se limitează să nareze doar istoria orașului de pe Tibru de la fundarea sa și până în timpurile contemporane lui, deși, cum subliniază autoarea volumului, îi rezervă peste 80% din operă (p. XX), ci realizează o istorie universală, începând cu momentul creației și până *in vicensimo quarto anno Iustiniani imperatoris*, lăsând să se înțeleagă că aceasta va fi urmată sau, cel puțin, acompaniată de *regnum Dei – qui est vera libertas* (*Rom.* 4) (vezi și p. XII–XIII, 262—263). În sfârșit, în ciuda dependenței excesive de autori anteriori din ale căror opere a preluat informațiile (*Rom.* 2: *ex dictis maiorum floscula carpens*; *Rom.* 3: *late sparsa collegimus*) (*una pluralità di fonti*, p. 263, în special cartea *Genezei* în varianta *Septuaginta* și, mai ales, *Chronicon* al lui *Eusebius vel Hieronimus*, *Epitome* a lui Florus și *Breviarium rerum gestarum populi Romani* al lui Festus, dar și Eutropius, *Epitome de Caesaribus*, Orosius, Augustin și alții greu de identificat) (vezi și p. 263–266), Iordanes – subliniază adesea Fele – a selectat, sintetizat (uneori, într-o manieră extremă – *cf.*, de exemplu, p. 229: *l'estrema sintesi*) și reelaborat o bună parte a materialului însușit după criterii narative, cronologice, geografice, istorice, logice proprii, adăugându-i „intervenții", „formulări", „observații", „variații", „construcții", „modificări" „personale" de conținut, gramaticale, lexicale, stilistice care dau istoricului o anumită independență și fac din *Romana* nu o simplă compilație, ci o operă cu un anumit grad de originalitate.

În cea mai pură tradiție exegetică mommsiană, erudită și cunoscătoare desăvârșită a operei iordaniene, a literaturii antice clasice și târzii (vezi p. 307–313) și a bogatei istoriografii (vezi p. 291-306), Maria Luisa Fele a evidențiat toate aceste aspecte întreprinzând o muncă de detectiv căruia nu-i scapă

nimic, analizând textul cu un spirit analitic copleșitor, cu o acribie dusă la extrem, cu un spirit comparativ de invidiat, cu un dialog constant și adesea critic cu exegeza precedentă și, nu în ultimul rând, cu o perspectivă originală asupra structurii operei. Din acest punct de vedere, lăsând deoparte epistola prefațatoare (*Rom.* 1–5) și epilogul (*Rom.* 388), profesoara italiană consideră că *Romana* poate fi divizată în patru mari secțiuni, spre deosebire de editorii și istoriografii anteriori, care, în general, au delimitat două părți (*Rom.* 1–84: istoria lumii până la nașterea lui Hristos; *Rom.* 85–388: istoria Romei de la Romulus la Iustinian), deși sunt și învățați care postulează trei (*Rom.* 8–11; 12–84; 85–388) sau chiar șase secțiuni (*Rom.* 8–10; 10–86; 87–209; 210–235; 236–254; 255–314; 315–388). Este vorba despre:

I. *Rom.* 6–11: perioada de la creația lumii la nașterea lui Avraam sub primul rege asirian Ninus (3308 ani), unde se întâlnesc multe similitudini cu cartea *Genezei* în versiunea *Septuagintei* (1—11) (vezi p. XIX cu nota 45, XXI–XXIII, XXVII–XXVIII, 3–14, 261, 266);
II. *Rom.* 12–86: descrierea hegemoniilor care s-au succedat în Antichitate (*regum series*) (*Rom.* 11) – a asirienilor, mezilor, perșilor și grecilor până la Cleopatra, a cărei înfrângere de către Augustus a marcat transferul puterii universale romanilor – așadar, istoria lumii între 2016–31 î.H.; în această secțiune, izvorul principal al lui Iordanes este *Cronica* lui Hieronymus. Un element de originalitate al secțiunii este acela că istoricul a eliminat din schema hieronymiană datele relative la „istoriile paralele" ale altor numeroase popoare, concentrându-se doar asupra celor care au deținut controlul asupra lumii și asupra istoriei evreilor (vezi p. XIX cu nota 45, XXIII–XXVI, XXVIII–XXIX, 15–84, 261);
III. *Rom.* 87–257: istoria Romei de la Romulus la Augustus și nașterea lui Hristos, în care sursa principală este *Epitome* a lui Florus, dar se regăsesc și informații identice sau reelaborate după *breviarium*-ul lui Rufius Festus și „detalii particulare izolate" care trimit la Titus Livius, Eutropius, Hieronymus și Orosius – *tutti autori noti a Iordanes* (p. XIX cu nota 45, XXVI—XXVII, XXIX, 85–262, citatele de la p. XXIX, respectiv 86);
IV. *Rom.* 258–387: istoria monarhiei imperiale romane de la Tiberius la Iustinian, în care Iordanes a preluat date în special din *Chronicon* al lui Hieronymus, din cel al lui Marcellinus Comes (de la Theodosius, a. 379 – *Rom.* 315, la anul 534 al domniei lui Iustinian – *Rom.* 366) și dintr-un izvor neidentificat (pentru anii 535–551 ai domniei lui Iustinian – *Rom.* 367–387); lor li se adaugă *alcune osservazioni personali* (p. XXX) derivate din Festus, Eutropius, *Epitome de Caesaribus*, Orosius, poate Socrates Scholasticus sau autori necunoscuți (vezi p. XIX cu nota 45, XXVII, XXX).

În acest context, Fele consideră că folosirea de către Iordanes a *Istoriei romane* în cinci cărți a lui Quintus Aurelius Memmius Symmacus, consul în 485, în special pentru domnia lui Maximinus Thrax (235—238) (vezi *Rom.* 281), cum susține mai ales W. Enßlin, *è solo vagamente ipotizzabile, ma poco convincente e non dimostrabile*; sursele sale de inspirație pentru principatul suveranului „trac" sunt Eutropius și Orosius (p. XXXI–XXXV, citatul de la p. XXXIII).

Pentru fiecare dintre secțiunile amintite mai sus, Fele a urmărit cu deosebită atenție, printr-o confruntare punctuală a pasajelor paralele din fiecare capitol din *Romana* și din izvoarele sale, similitudinile și divergențele, omisiunile de diverse tipuri (istorice, toponimice, lexicale, retorice ș.a.) operate de Iordanes (*e.g.*: *Rom.* 38–39; *Rom.* 42–49: eliminarea tuturor numelor personajelor religioase iudaice; *Rom.* 87–88: trecerea sub tăcere a periodizării istoriei Romei conform vârstelor biologice prezente în Florus; *Rom.* 143: absența numelui orașului *Neapolis* din contextul lui *bellum Samniticum*; dezinteresul pentru disensiunile interne din statul roman în perioada numită de Florus *adulescentia* și punerea accentului pe cuceririle teritoriale și expansiunea Romei; *Rom.* 211: reducerea, față de Festus, a numărului de regiuni trecute sub control roman în Africa; *Rom.* 216: omisiunea numelui regelui pannonilor Baton întâlnit în Fest. 7, 6; *Rom.* 236; *Rom.* 244: descrierea doar a „faptelor esențiale" ale războiului contra dalmaților; *Rom.* 245: abandonarea exprimării retorice a lui Florus privitoare la războiul cu moesii ș.a. – vezi și p. 32, 36, 39–41, 89 cu nota 25, 125, 138–139, 171, 173, 179, 185, 223–224, 235, 240, 241), opțiunile, însoțite pe alocuri de adăugiri proprii, privitoare la datarea și desfășurarea unor evenimente, la biografia unor personalități, la conținutul unor fenomene istorice ș.a., unele dintre aceste adaptări și interpretări personale conducându-l la „anomalii" și „erori" (**apelative** /*e.g.*: *Rom.* 14: *Babyloniae conditrix* = Semiramida – vezi și p. 19/, **nume** /*e.g.*: *Rom.* 35: *Gedeon, qui et Ieroboal*; *Rom.* 46: *Hiezabel* – soția lui Achab; *Rom.* 52: *Faceae* – ultimul rege israelit; *Rom.* 51: *Ream… que et Ilia vocabatur* – vezi și p. 31, 35, 40, 44, 47, 48, 50/, **termeni, formule, *ordo verborum*, aspecte gramaticale, structura frazelor** /*e.g.*: *Rom.* 14: vb. *reparare*; *Rom.* 57: vb. *pervadere, captivare, elevare*; *Rom.* 84: *Augustalis potestas*; *cives patrios*; *rebellare*; *singularis principatus*; *in signis et virtutibus*; *Rom.* 145: folosirea acuzativului absolut în loc de ablativ absolut; *Rom.* 143: diferențe față de Florus: *hostia* pentru *otia*, *amici* pentru *amicti*, *cunctorum* pentru *omnium*; *Rom.* 215:

Macedonia… Romana… provincia facta în loc de expresia festiană *Macedonia populo Romano adiuncta est*; *Rom.* 217: acuzativul *Daces* în loc de *Dacos* și expresia *in terras* în loc de *in solo barbariae*, cele din urmă folosite de Festus, *Brev.* 8, 2; *Rom.* 217: formula *Daciam mediterraneam Daciamque ripensem* pentru a indica structura administrativă a teritoriului sud-dunărean din vremea sa unde *Aurelianus imperator evocatis legionibus*/, ***aggiunta personale*** /*e.g.*: *Rom.* 232: *Babylonii autem crebro concertantes sepenumero victi, numquam tamen ad integrum domiti sunt*; *Rom.* 257: *in pace regnans* – vezi și p. XXIV, 20, 37–38, 59, 60, 80, 81–82, 98–100, 125–126, 128, 179, 180, 182, 187, 188, 216, 249, 259/, **date istorice** /*e.g.*: *Rom.* 52: întemeierea Romei în 753 î.H., spre deosebire de Hieronymus, care o plasa în 755 î.H. – vezi și p. 27, 49, 51–52, 54, 82–83/, **personalități și evenimente** /*e.g.*: *Rom.* 38–39: periplul lui Aeneas de la Troia în Italia și rolul său în întemeierea regatului latinilor; *Rom.* 51: Romulus caracterizat *iunior* față de Remus; *Rom.* 57: Cyrus și *gens Persarum*; *Rom.* 72–84: sintetizarea excesivă a istoriei lui *regnum Graecorum* întemeiat de Alexandru, lipsa de interes pentru faptele acestuia, omiterea oricărei referințe la subdiviziunile teritoriale operate de diadohi, concentrarea doar asupra regatului Egiptului, al cărui sfârșit, prin înfrângerea la *Actium* a Cleopatrei și a lui Antonius, *Romanus ductor*, de către Augustus Octavianus, a marcat preluarea controlului asupra lumii de către Roma; *Rom.* 216: menționarea unui *rex* al amantinilor /*rege eorum interempto*/ – probabil o ficțiune – absent în Fest., 7, 6; *Rom.* 247: *É invece completamente sintetizzata e riscritta rispetto a Flor. 2, 28, 18-19 la breve trattazione della guerra contro i Daci…: Iordanes elimina il riferimento alle regioni montuose da essi abitate e al loro re Cotisone, ma conserva il cenno al Danubio gelato che consentiva le loro ricorrenti scorrerie in territorio romano* – vezi și p. 32, 36–37, 49, 52, 60–61, 67–80, 243/) etc.

Toate acestea evidențiază o dată în plus, așa cum ține s-o arate și Maria Luisa Fele în *Riepilogo* (p. 261–289), atât împrumuturile masive, transcrierile identice (p. 92: *perfetta aderenza al modello*; p. 149: *la trascrizione puntuale del modello*) pe care Iordanes le-a făcut mai ales din sursele sale, în special din *Chronicon hironymiam* (p. 264, 266–271), din scrierea lui Florus (p. 271–279) și din breviarul lui Festus (p. 279–289), dar și procedeele – nu tocmai sofisticate, dar „conforme normelor" scrisului istoriografic al vremii – prin care istoricul târziu a încercat să se distanțeze de acestea, imprimând narațiunii o notă personală.

Așadar, specialiștii au pe masa de lucru o lucrare model, care va impune, cu siguranță, un standard foarte ridicat publicațiilor ulterioare din colecția *Nuova Biblioteca di Cultura Romanobarbarica*.

Nelu ZUGRAVU
Centrul de Studii Clasice și Creștine, Facultatea de Istorie,
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași

Franciscus FASCHING, *Vetus Dacia. Dacia Veche,* Georg SOTERIUS, *Annotationes in Faschingii* Daciam Antiquam. *Observații privitoare la* Dacia Antică *a lui Franciscus Fasching,* ediție îngrijită de Ana-Cristina Halichias, revizia științifică a inscripțiilor: Florian Matei-Popescu, revizia traducerii: Ioana Costa, București, Editura Muzeul Literaturii Române, colecția „Primordialia", 2020, 391 p., [ISBN: 978-973-167-539-8]

Povestea acestei cărți începe cu mai mulți ani în urmă, în ziua când doamna Mariana Băluță-Skultéty descoperea, într-un anticariat, o lucrare intitulată *Vetus Dacia*, apărută în 1725 la Cluj. Dorind să o tălmăcească și să o publice cât mai grabnic, regretata doamnă Băluță-Skultéty a reușit să lase în urma sa, înainte de a ne părăsi, numai o traducere provizorie, însoțită de câteva notițe din care ar fi trebuit să ia naștere, în cele din urmă, introducerea și aparatul exegetic al lucrării. „Cu pietate și recunoștință, dar și cu sfiala discipolului față de mentorul său", cum însăși mărturisește în cuvântul domniei sale de mulțumire, doamna Ana-Cristina Halichias și-a asumat sarcina, nicidecum ușoară, de a duce demersul doamnei profesoare Băluță-Skultéty la un bun sfârșit.

Volumul apărut în 2020 la Editura Muzeul Literaturii Române adăpostește între copertele sale nu doar o carte ci, aș cuteza să spun, trei. Cea dintâi este *Vetus Dacia,* o disertație doctorală apărută sub egida Colegiului Major iezuit din Cluj, colegiu care, înființat în anul 1581, prin ordinul principelui Ștefan Báthory, a început să funcționeze constant abia de la sfârșitul secolului al XVII-lea, odată cu noua stăpânire, catolică, a dinastiei de Habsburg asupra Transilvaniei. Contrar așteptărilor pe care ni le creează coperta întâi, *Vetus Dacia* este, de fapt, o operă de erudiție colectivă a doctorilor iezuiți din „promoția" 1725, o operă închinată șefului de promoție – în acest caz, baronului de Brănișca, Ladislau Jósika, de neam valah – Franciscus Fasching nefiind decât îndrumătorul dedicatarului și, totodată, președintele comisiei care i-a acordat titlul. Lucrarea propriu-zisă, însumând șase capitole, ia în discuție, în această ordine, împărțirea vechii Dacii și primele ei populații, limba dacilor, regii lor cei mai de seamă și întrebările legate de metropola acestora,

podul lui Traian de peste Dunăre și alte monumente ale antichității dacice, prefacerile petrecute în Dacia și, în sfârșit, vechimea religiei dacice. Cartea nu răstoarnă nicio teorie, fiind în schimb pilduitoare pentru spiritul critic al istoriografiei veacului al optsprezecelea și pentru modul cum se raporta aceasta la izvoare. De asemenea, lucrarea învederează pentru noi realitatea, astăzi puțin cunoscută, că intelectualitatea transilvană de expresie maghiară sau germană nu contesta nicidecum, la vremea aceea, originea (daco)romană a românilor, așa cum avea să se întâmple, de atâtea ori, din păcate, în secolele următoare.

Cu toate că aserțiunile lucrării *Vetus Dacia* sunt argumentate prin izvoare antice (sau presupuse astfel), lucrarea neodoctorilor iezuiți păcătuiește totuși, la tot pasul, prin fel de fel de inexactități, în fața cărora aparatul exegetic alcătuit de doamna Ana-Cristina Halichias rămâne tulburător de tăcut... Aici intră însă în joc mica surpriză a volumului – cea de-a doua lucrare găzduită în cuprinsul său, la care coperta întâi nu face nicio referire. Este vorba de o recenzie a disertației iezuite, întocmită câțiva ani mai târziu de umanistul sas – citește „protestant" – Georg Soterius și intitulată *Annotationes in Faschingii* Daciam Antiquam. Recenzia lui Soterius are un număr de pagini doar cu puțin mai mic decât al operei recenzate, părându-mi, pentru aceasta, vrednică de a fi considerată un *opus* în sine. Mustind de erudiție și de spirit critic, lucrarea lui Soterius consemnează și corectează o bună parte dintre erorile comise de părinții iezuiți în *Vetus Dacia,* erori pe care ne-am fi așteptat să le găsim semnalate și comentate în notele explicative. Lăsând însă anumite îndreptări în seama recenziei lui Soterius, Ana-Cristina Halichias, spirit mereu ludic, a reușit să creeze pentru cititor, în limitele îngăduite de un demers științific, un agreabil efect de suspans.

Aparatul exegetic al celor două lucrări editate și traduse de d-na Halichias este, de altminteri, consistent, tot atât prin erudiție, cât prin numărul de pagini. Pentru a nu stingheri lectura, voluminoasele note explicative au fost așezate la capătul, iar nu în subsolul textelor pe care le glosează. Unele note, din care aflăm, bunăoară, cine au fost Horațiu, Cezar ori Traian, trădează deschiderea ediției românești către un public cât mai larg, în timp ce índicii cu care aceasta e înzestrată vor fi utili, neîndoios, specialiștilor. Bibliografia este și ea „aproape exhaustivă", cum notează președintele Academiei Române, domnul Ioan Aurel-Pop, într-un *Lectori salutem!* ce prefațează volumul.

Paratextul rămas ne răsfață, în rest, cu mostre de stil dintre cele mai felurite: emoției vibrante a cuvintelor de gratitudine îi răspund sobrietatea și răceala științifică a limpezirilor din nota asupra ediției – cinci pagini pe care orice învățăcel filolog, doritor să înțeleagă mai bine în ce constă meseria lui, s-ar cuveni să le citească. Introducerea, între altele, reconstituie cu parfum climatul vieții academice transilvane între secolele al XVI-lea și al XVIII-lea, la fel cum traducerea românească, rămânând cursivă și clară, captează totuși ireproșabil maiestuozitatea limbii latine a originalelor. Din toate aceste motive, am simțit uneori că textele auxiliare ediției propriu-zise sunt perfect lizibile ca o carte în sine, o a treia, întrețesută cu celelalte două.

În aceste vremuri de dacopatie recrudescentă, o lucrare științifică consacrată Vechii Dacii este o apariție mai mult decât salutară, căreia îi urăm din tot sufletul să aibă parte de o circulație pe măsură.

Alexandru M. CĂLIN
Facultatea de Limbi și Literaturi Străine,
Universitatea din București

Georgios GEMISTOS PLETHON, ***În ce privințe se deosebește Aristotel de Platon***, ediție bilingvă, traducere, comentarii și studiu de Alexander BAUMGARTEN, colecția „Biblioteca Medievală", Iași, Polirom, 2021, 192 p. [ISBN: 978-973-46-8409-0]

La finalul tratatului *În ce privințe se deosebește Aristotel de Platon* al lui Georgios Gemistos Plethon, apărut în anul 2021, în ediție bilingvă, tradus și comentat de Alexander Baumgarten, la Editura Polirom, cititorul poate ajunge la interpretarea că filosoful și teologul laic grec, aflat la Florența în 1439, își îndrumă auditoriul astfel: dacă nu poate fi evitată citirea scrierilor aristotelice, aceasta merită realizată doar în vederea extragerii utilului din mulțimea lor de erori și contradicții interne, pe care Plethon le-a expus selectiv în discursul său (la care ne vom referi, în cele ce urmează, prin titlul convențional *De differentiis*). Urmând cuvintele lui Plethon însuși dintr-o altă lucrare a sa (*Contra obiecțiilor lui Scholarios*), el a redactat – în timpul Conciliului de la Ferrara–Florența, întrunit cu scopul de a unifica Bisericile creștine catolică și ortodoxă – acest discurs, ca răspuns la interesul exprimat de prietenii săi umaniști italieni pentru filosofia lui Platon, la al căror banchet Plethon, atunci bolnav, nu a putut să participe. Aceste prime circumstanțe de redactare descrise aici, indubitabil valoroase din punct de vedere istoric, pot însă distrage cititorul acestei recenzii de la incompatibilitatea unei asemenea concluzii a tratatului cu obiectivul formulat chiar în titlul său.

În fond, de ce să mai afirme Plethon în fața unor intelectuali latini de secole familiarizați – dacă nu și impregnați spiritual – de gândirea peripatetică, și tocmai în vremea conciliului, că Aristotel merită citit, dar numai critic? Bibliotecile occidentale cuprindeau deja, până în momentul redactării tratatului *De differentiis*, cea mai mare parte a operelor Stagiritului. Recuperarea lor începuse în secolul al XII-lea, prin traducerea în limba latină a *corpus*-ului aristotelic, cu precădere a celui conservat în mediul arab, unde acesta fusese îmbogățit prin numeroase comentarii. Traducerea acestora din urmă în latină, în special a comentariilor polimatului arab Averroes, la începutul secolului al XIII-lea, a contribuit, așadar, la nașterea unei importante tradiții exegetice aristotelice latine, în aceeași perioadă în care la Paris și la Bologna s-a consolidat instituția universității. Până când Plethon a păși pe teritoriul italian, ca unul dintre cei 700 de reprezentanți ai Bisericii creștine răsăritene în conciliul întrunit pentru a o uni pe aceasta cu Biserica apuseană, tezele aristotelice și averroiste pătrunseseră și influențaseră profund mediul universitar, răscolind adesea lumea culturală din Vest. Dar, în contextul în care publicul de la Florența putea privi atunci doar spre un număr restrâns de scrieri platonice traduse în limba latină (*Timaios, Menon, Phaidon*), discursul lui Plethon a alimentat dorința de schimbare a intelectualilor italieni umaniști, pentru care preponderența paradigmei aristotelice, în special în universități, era o evidență supărătoare deja de mai multe generații. Nebănuita concluzie a tratatului *De differentiis* se justifică în acest context mai larg: cel în care auditoriului florentin îi era aproape imposibilă o citire critică și necesar *comparativă* a lui Aristotel, cu operele lui Platon alături, deoarece, ca să iasă la iveală presupusele grave greșeli ale Stagiritului, era nevoie de compararea doctrinelor celor doi filosofi antici, pe baza textelor-sursă. Acestei a doua circumstanțe, mult prielnice unei noi receptări a platonismului pe teritoriul italian, i se adaugă faptul că, în urma contactului dintre lumea latină și cea bizantină cu ocazia Conciliului de la Ferrara–Florența, intraseră în Occident numeroase manuscrise grecești aduse de cei din Est, printre care mai ales cele ale scrierilor lui Platon. Conform filosofului umanist Marsilio Ficino, influența discursurilor lui Plethon a avut ca urmări nu doar traducerea integrală a textelor platonice – de către Marsilio Ficino însuși, la cererea lui Cosimo de' Medici –, ci și înființarea de către acesta din urmă a Academiei platonice din Florența. Cu toate că asupra intențiilor proplatonice ale lui Cosimo de' Medici rămâne de reflectat și din perspectiva singularității mărturiei lui Marsilio Ficino, certă este existența unei legături între prezența lui Plethon la Florența și reintrarea platonismului în cultura occidentală.

Luând în considerare circumstanțele și urmările enumerate mai sus, constatăm că titlul tratatului a promis, de fapt, analiza comparativă pe care intelectualii latini aflați la Florența o doreau, dar nu o putuseră realiza la momentul respectiv, din cauza lipsei textelor-sursă într-o limbă stăpânită de ei. Obiectul promisiunii nu se regăsește în conținutul tratatului, acesta oferind mai degrabă o înșiruire de idei aristotelice catalogate drept greșite, nu atât ca rezultat al unei argumentații riguroase, cât în virtutea faptului că strict diferă de o doctrină platonică mereu implicată, dar rareori explicitată în text (abia ultimul capitol, spune Plethon, este dedicat expunerii teoriei ideilor, însă predomină reproșurile aduse lui Aristotel). Chiar și astfel, *De differentiis* face parte dintr-o veche tradiție textuală a comparațiilor dintre Aristotel și Platon, care, în Antichitatea târzie și la începutul Evului Mediu, a fost în mare parte orientată spre asimilarea doctrinei peripatetice de către cea (neo)platonică (Porfir în secolul al III-lea, Simplicius în secolul al VI-lea), în timp ce atitudinea dezaprobatoare față de Aristotel (precum cea a lui Atticus, în secolul al II-lea) avea să cunoască o renaștere reală abia cu Plethon, care, la rândul lui, a fost văzut ca o amenințare pentru Occident – mai ales datorită platonismului său încărcat de păgânism – chiar de către autori contemporani lui, precum Georgios de Trebizonda. Cu toate că nu este nicidecum prezentă o analiză comparativă imparțială în *De differentiis*, ceea ce se regăsește *într-adevăr* în text este posibil să răspundă unei alte dorințe pe care Plethon putea să o anticipeze mai ales în rândurile umaniștilor italieni cărora li se adresa. Pe tot parcursul operei, Plethon invocă un Aristotel indezirabil, pentru care „nu e mare lucru să fie în dezacord cu el însuși" (p. 79); el este nedemn de nobila haină a filosofului, căci prea des părăsește ceea ce este adevărat și corect; el nu își cântărește îndeajuns cuvintele, ci prea des aduce argumente slabe, în parte alimentate de plăcerea lui vanitoasă de a diviza ființa; nu în ultimul rând, el își vrea propriul demers falacios model, răzvrătindu-se împotriva predecesorilor săi, pe care ocazional îi plagiază. „**Noi** (s. n.) nu l-am putea urma pe omul <acesta>" (p. 79), adaugă Plethon, plasându-și strategic publicul în grupul moștenitorilor și susținătorilor lui Platon, printr-o „capcană" retorică din care cineva mai are scăpare doar dacă reflectează atent asupra discursului său captivant. Dar mai frapantă este, poate, o cu totul altă trăsătură a „acestui Aristotel": singurătatea. Izolat încă din primele fraze ale tratatului de tradiția care l-a urmat și de Averroes, comentatorul său cel mai important, „acest Aristotel" este singur în prăpastia erorilor sale, în care doar o anumită categorie admirabilă de oameni elevați nu cade: mulțimea foarte mare a persoanelor care îl cultivă pe Platon, invocată de Plethon în mod repetat prin pronume și verbe la persoana I, plural. Prin toate acestea, în *De differentiis*, publicul lui Plethon se regăsește inevitabil *deja* luptând de aceeași parte a filosofiei păgâne, împreună cu eruditul bizantin, lăsând cu totul deoparte nu doar prevalența tradiției aristotelice în Vest, ci și scopul religios al conciliului care a făcut posibilă întâlnirea lor. Scopul conciliului nu a fost realizat, iar tratatul nu a „destăinuit" în ce privințe se

deosebește Aristotel de Platon, însă conjunctura redactării și receptării discursului lui Plethon a făcut ca Occidentului latin să îi fie redat Platon.

Lavinia GRIJAC
Centrul de Filosofie Antică și Medievală,
Facultatea de Istorie și Filosofie,
Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca

Federico BIDDAU, *Il canone del ritmo, Introduzione alla prosodia e metrica del latino classico*, Roma, Edizioni di storia e letteratura, 2021, 168 p. [ISBN: 8893595745]

Pentru o carte care, ne spune autorul în cuvântul său introductiv, se pretinde a fi numai un manual de scandare, *Il canone del ritmo* a lui Federico Biddau uimește prin erudiție și multilateralitate. Un „Repertorio prosodico” grupat pe silabe finale, mediane și inițiale, care, precedând lucrarea propriu-zisă, năzuiește a-l deprinde pe cititor să intuiască lungimea silabelor deschise, se vădește a fi, când este parcurs, un adevărat tratat de fonetică și de morfologie istorică latină în filigran. Lucrarea în sine, divizată, cu gustul pentru simetrie al scriitorilor italieni, în două părți a câte șase capitole fiecare, abordează, în partea dintâi, „Prosodia” limbii latine, iar în partea a doua, „Metrica” propriu-zisă.

Secțiunea prozodică nu este lipsită de noutăți. Pe lângă ineludabilele detalii privitoare la eliziune și sinizeză, la scurtarea în hiat, la *muta cum liquida* ori la regulile de accentuare, autorul strecoară și un salutar capitol de sugestii practice, din care studenții italieni(și) pot afla cum să se folosească de cuvintele propriei limbi pentru a deduce, pe baza lor, accentul și, mai important decât atât, cantitățile silabice ale cuvintelor latinești. Merită doar în treacăt observat că, fără inhibiții față de tradiție – dar și fără prea mare impact teoretic –, autorul introduce în capitolul consacrat vocalismului noțiunea de diftong ascendent – *e.g. iam, maior, eius, lauo, niuis, uua.*

Secțiunea de metrică debutează, cum e și firesc, cu noi precizări alfabetizante, despre moră, picior, cezură, diereză și alte noțiuni fundamentale. Acestora le urmează însă o repertoriere exhaustivă, în patru capitole, a metrilor latini, strălucitoare prin ordinea expunerii. Față de o lucrare clasică a literaturii de specialitate, cum este *Latin Metre* a lui D.S. Raven, Biddau inovează grupând versurile nu pe baza piciorului lor definitoriu, ci pe criteriul in/congruenței metrilor în ce privește numărul de silabe sau de more. Rezultă astfel patru categorii, pe care le enumerăm aici: 1 metrii **isosilabici** (toate versurile eolice); 2 metrii **isocroni** (printre care la loc de cinste, firește, figurează hexametrul și pentametrul dactilic); 3 versurile **mixte** (de pildă ritmurile iambo-trohaice ale teatrului latin) și, în sfârșit, 4 categoria metrilor **compuși** (*asinartèti* în original), apăruți din concatenarea a două tipuri diferite de vers.

Pe parcursul acestor patru capitole, Biddau schițează câte un mic portret fiecărui vers în parte, precizând la ce poeți apare, cum se „scandează”, ce substituții tolerează și cum arată istoria sa, privită prin prisma substituțiilor și a altor libertăți pe care autorii și le iau ori, dimpotrivă, și le interzic, pe măsură ce gusturile „progresează”. (N-am folosit termenul de portret tocmai întâmplător, de vreme ce, atunci când vrea să vorbească mai clar despre prima, a doua și ultima silabă a versurilor, Biddau recurge la culori, atât în interiorul textului, cât și în redarea tipografică a schemei sale ideale!) După lunga paradă, întinsă pe patru capitole, a tuturor versurilor latinești cunoscute – numai saturninul fiind uitat – secțiunea metrică a lucrării se încheie cu un capitol *duodecim* consacrat formațiunilor strofice.

Pour la bonne bouche, un al treisprezecelea capitol, propus într-un mic *appendix*, trece în revistă aproape toate anomaliile prozodice și metrice de care v-ați putea lovi vreodată încercând să scandați un vers. Capitolul XIV, păstrat tot în *appendix*, încheie lucrarea cu o prezentare a scandării în cinci pași.

Navigarea între noțiunile de interes pentru cititor se face mulțumitor consultând cuprinsul lucrării, aflat, după vechea modă, la sfârșitul ei. Totuși, pentru o circulație mai capilară între punctele de interes, specialiștii dispun, înaintea cuprinsului, de un indice analitic consistent.

Date fiind exhaustivitatea și spiritul inovator al lucrării, am fost surprins să nu aflu la Biddau ceea ce, de altminteri, nu am aflat nici la Raven – o cât de pasageră menționare a fenomenului scurtării iambice (*breuis breuians*). Problema, până azi, pare să intereseze mai mult prozodia lingvistică, decât pe cea poetică. Punând acest bemol, cred personal că, pentru filologii care citesc italienește, cu greu s-ar putea găsi o lucrare mai potrivită pentru a învăța sau pentru a preda arta scandării.

Alexandru M. CĂLIN
Facultatea de Limbi și Literaturi Străine,
Universitatea din București

Aske Damtoft Poulsen, Arne Jönsson (eds.), ***Usages of the Past in Roman Historiography***, Leiden–Boston, Brill, Series *Historiography of Rome and its Empire*, volume 9, 2021, 360 p. [ISBN : 978-90-04-44502-4]

„Cum folosesc istoricii romani trecutul și cum îl manipulează? Ce încearcă să realizeze prin participarea la re-crearea acestuia, ce unelte au la dispoziție pentru a face aceasta și ce concepții istorice de fundal putem surprinde în spatele eforturilor lor?”[2] Acestea sunt întrebările prin care se deschide prefața editorilor, Aske Damtoft Poulsen (Universitatea Bristol) și Arne Jönsson (Universitatea din Lund), la volumul recenzat. După cum precizează aceștia, cartea reunește nouă comunicări prezentate la conferința cu același titlu, desfășurată la Lund, în ianuarie 2018, care au beneficiat de o redactare nouă și extinsă, precum și două contribuții ulterioare (articolele lui Roberto Cristofoli și Christopher B. Krebs), menite să acopere zone ale scrierii istorice romane care erau insuficient prezente în comunicările precedente. Tot în prefață, editorii precizează că sursa de inspirație pentru tema conferinței a fost articolul Christinei S. Kraus, din anul 2014, „Long Ago and Far Away… The Uses of the Past in Tacitus’ Minora”. Așadar, participanților li s-a propus să analizeze felul în care folosesc trecutul istoricii romani de la sfârșitul republicii și de la începutul imperiului.

Editori ai seriei *Historiography of Rome and Its Empire*, Carsten H. Lange și Jesper M. Madsen mărturisesc, la pagina XV, preocuparea pentru o abordare inovatoare a studiului istoriei, inclusiv prin identificarea dezbaterilor și a tendințelor în cercetarea istoriei romane, una dintre direcțiile moderne fiind abordarea istoricilor „minori” nu doar ca surse ale altor autori, ci și pentru importanța lor în sine și pentru reevaluarea operei acestora. Această direcție este reprezentată și în prezentul volum.

În introducere, Aske Damtoft Poulsen delimitează cadrul conceptual al lucrării, punând în evidență faptul că ea se revendică de la revoluția creată prin contribuțiile lui T. P. Wiseman și A. J. Woodman la studierea istoriografiei antice. Acea adevărată „cotitură retorică” a îndreptat atenția exegeților asupra literaturității operelor istorice, asupra intenției și a artei autorilor lor. Interesantă e enumerarea celor patru situații în care se găsesc istoricii în raport cu predecesorii sau cu personajele contemporane lor, ale căror fapte le narează: 1. o persoană reală imită comportamentul altei persoane reale (Caesar îl imită pe Alexandru cel Mare), 2. istoricul a participat direct la evenimentele relatate, 3. istoricul se folosește de texte mai vechi pentru a reinterpreta evenimentele și 4. pentru reinterpretarea evenimentelor, istoricul folosește un stil sau un mod de a scrie împrumutat de la un înaintaș. Toate aceste situații se găsesc analizate în articolele din acest volum.

Prima parte a lucrării, „Coming to terms with the Principate”, reunește trei articole despre modul în care se raportează autorii antici la dominația imperială. Cel dintâi îi aparține lui Roberto Cristofoli (Universitatea din Perugia) și se numește „Velleius Paterculus and the Battle of Actium”. Autorul pune în evidență adeziunea istoricului față de propaganda imperială a lui Augustus, care a transformat bătălia de la Actium într-o victorie a Romei asupra Egiptului și a determinat confruntarea care a dus la încheierea ostilităților (deși războiul avea să mai continue în anul următor). În al doilea articol, „In Short, the Republic: Florus and the (Re)Written Republic”, autoarea, Rachel Lilley Love (Universitatea Harvard), abordează spinoasa problemă a felului în care Florus tratează politica statului roman, favorizând expansiunea externă. Explicația găsită este că Florus încearcă astfel să reia de la începuturi istoria romană, alegând să renunțe la tot ce a provocat traumele resimțite de cetățenii imperiului în secolul al II-lea d.Hr. Al treilea articol, „*Principatus ac Libertas!?* Tacitus, the Past and the Principate of Trajan”, este contribuția lui Kai Ruffing de la Universitatea Kassel. Autorul reia tema raportării lui Tacitus la dominația imperială, ajungând la concluzia că istoricul latin este un adept fidel al temelor propagandei imperiale. În sprijinul afirmației sale Ruffing aduce și argumente numismatice, arătând că legende de pe monedele lui Nerva și Traian se regăsesc în pasaje din operele taciteice.

A doua parte a volumului se intitulează „Intertextuality and Intratextuality” și se sprijină mai mult decât celelalte secțiuni pe comparația textuală. Foarte interesantă este încercarea lui Christopher B. Krebs (Universitatea Stanford) de a reconstitui rapoartele lui Labienus către Caesar, în articolul „«Making History»: Constructive Wonder (*aka Quellenforschung*) and the Composition of Caesar’s Gallic War (Thanks to Labienus and Polybius)”. În același timp, autorul arată că Caesar a utilizat un episod relatat de Polibiu pentru a da o formă literară relatării locotenentului său despre cucerirea cetății Lutetia. Scopul lui Caesar ar fi fost acela de a-l pune într-o lumină favorabilă pe Labienus, comparându-l cu un alt mare comandant din Antichitate. În contextul mentalităților romane, rămâne totuși neclar felul în care comparația intertextuală cu Hannibal ar fi fost una în totalitate pozitivă pentru Labienus. Ulrike Roth (Universitatea din Edinburgh) se apleacă asupra relatării liviene a jefuirii Romei de către gali, în secolul al IV-lea î.Hr. Contribuția sa se intitulează „When in Disgrace with Fortune and Men’s Eye... Livy (and Polybius) on the Gallic Sack of Rome”. Autoarea compară două episoade: jefuirea Romei (la Titus Livius) și cucerirea orașului epirot Phoenice de către iliri (la Polibiu), aducând mai multe argumente, dintre care cel mai important este modul în care intervine *tyche* (*fortuna*) în viața oamenilor. Concluzia este că Titus Livius se

[2] Volumul recenzat, p. VII, traducerea noastră.

află în dialog cu înaintașul său, considerând că destinul extraordinar al Romei se manifestă încă de la începuturi și nu debutează după jefuirea ei de către gali. Un episod moralizator și amuzant totodată, desprins din relatarea lui Titus Livius despre cucerirea cetății Falerii Veteres, prilejuiește Christinei Shuttleworth Kraus (Universitatea Yale) o reconsiderare a personajului Camillus și a valorilor cu care istoricul din Padova îl investește, în articolul „Livy's Faliscan Schoolmaster". Comparația este, de această dată, intratextuală, autoarea punând față în față episodul profesorului falisc cu acela al cuceririi cetății Veii și cu episodul piraților din insulele Lipare. A doua parte a cărții se încheie cu contribuția unuia dintre editori, Aske Damtoft Poulsen: „From Thrasea Paetus to Calgacus – or Was It the Other Way Around? An Example of Tacitean Intratextuality". Autorul demonstrează asemănarea dintre acuzațiile pe care le aduce Calgacus, în *Agricola*, stăpânirii romane și cele pe care le aduce acuzatorul Eprius Marcellus lui Thrasea Paetus în *Anale*. Demonstrația cercetătorului danez poate fi pusă în contrast cu cea a lui Kai Ruffing, arătând că Tacitus trebuie să fi avut anumite resentimente în legătură cu principatul, care îi apărea ca un imperiu al unui „pustiu al păcii", expresie preluată de autor de la Stephen Laruccia. Desigur, Ruffing preîntâmpină astfel de abordări, arătând că Tacitus folosește acuzarea împăraților răi din trecut pentru a-i slăvi pe împărații contemporani. Surprinzătoare este posibilitatea pe care o întrevede autorul articolului, ca unii cititori ai lui Tacitus care erau de acord cu ideea unei păci imperiale, benefice pentru întreaga lume, să respingă argumentele lui Calgacus ca fiind neîntemeiate și să-l considere pe Thrasea vinovat, de vreme ce nu aprecia, după spusele lui Marcellus, binefacerile autocrației.

A treia parte, „The Frontiers of Historiography", situează istoria și consemnarea acesteia, după cum o spune și titlul, în apropierea teatrului (Rhiannon Ash – Universitatea Oxford), a psihologiei (Johan Vekselius – Universitatea din Stockholm), a sociologiei (Kyle Khellaf – Universitatea California, Riverside) și, nu în ultimul rând, a epigrafiei și arheologiei (Anne-Marie Leander Touati – Universitatea din Lund). Rhiannon Ash investighează, în „The Staging of Death: Tacitus' Agrippina the Younger and the Dramatic Turn", modul în care Tacitus folosește procedee dramatice pentru a pune în evidență episodul morții Agrippinei Minor sau a mări impactul moralizator al descrierii pe care o face domniei lui Nero. În intertextualitate cu scrierea taciteică este tragedia *Octavia*, parte din corpus-ul senecan. În „Tiberius and Tears: Grief and Genre", Johan Vekselius abordează diversele reprezentări ale felului în care împăratul Tiberius a ales să se comporte în momente de doliu, insistând asupra mărturiei taciteice, dar citând și alți autori, precum Seneca, Suetonius sau Cassius Dio. Autorul demonstrează că Tacitus folosește acțiunile și comportamentul lui Tiberius pentru a discredita modul în care acesta a condus Roma. În antiteză, Seneca, în *Consolatio ad Polybium*, laudă stăpânirea de sine pe care a manifestat-o Tiberius la moartea fratelui său Drusus. Documentele epigrafice prezentate în finalul articolului, care demonstrează preocuparea lui Tiberius de a explica poporului roman felul în care s-a comportat în cazul morții lui Germanicus, constituie pentru cititor o sursă credibilă și edificatoare. Articolul lui Kyle Khellaf, „Migration and Mobile Memory in the Roman Historical Digression", abordează probleme legate de teoria granițelor, de migrație și de interculturalitate. Autorul remarcă folosirea de către Sallustius și Titus Livius a digresiunilor, pentru a aduce în discuție trecutul îndepărtat („plupast") al migrațiilor și al formării popoarelor în urma acestora.

Articolul epilog („Epilogue: History in Pompeii") investighează aplecarea asupra trecutului nu doar în istoriografia propriu-zisă, ci, mai cu seamă, în surse epigrafice și arheologice, fructificând rezultatele proiectului suedez de la Pompei. Autoarea, Anne-Marie Leander Touati, este conducătorul echipei care a lucrat în orașul acoperit de lava Vezuviului la realizarea unei analize complete și la restaurarea Insulei V1.

Diversitatea materialului, profunzimea investigațiilor, atenția acordată surselor moderne, dar și celor care constituie pietre unghiulare ale cercetării Antichității clasice, fac din această colecție de articole un valoros reper pentru oricine dorește să întreprindă studii comparative intertextuale și intratextuale asupra operelor autorilor greco-romani.

Alexandru POPP
Școala Doctorală Limbi și Identități Culturale
Universitatea din București

EPICTET, *Diatribe. Cartea I. Discurs viu*, traducere din limba greacă de Andreea ȘTEFAN, București, Editura Seneca, 2018, 158 p. [ISBN: 9786069374597]

În anul 2018 – la trei ani după publicarea *Manualului* lui Epictet (traducere din limba greacă de Ioana Costa, București, Editura Seneca, 2015) –, apărea, la aceeași editură, volumul *Diatribe. Cartea I* al stoicului grec, în traducerea însoțită de note a Andreei Ștefan. Textul, care se întrepătrunde cu reprezentările figurative minimaliste, realizate în manieră conceptuală de artistul vizual Anastasia Dumitrescu, și-a câștigat deja o poziție privilegiată, datorită faptului că a deschis în cultura română seria traducerii celor

patru cărți de diatribe compuse de filosoful grec. Din intenția de a salva viața copacilor și de a conserva caracterul spontan al diatribei, volumul a fost tipărit pe hârtie reciclată și a primit supranumele de *Discurs viu*. Cititorul este avizat astfel că ceea ce ține în palme este o carte „în acord cu natura", care vorbește prin gura autorului ei, un sclav eliberat, pasionat de stoicism.

În călătoria ei lingvistică, traducătoarea s-a ghidat după trei surse majore, repere în stabilirea textului-suport, pe care le-a consultat și comparat cu acribie filologică: Epictetus, *The Discourses as reported by Arrian; the Manual; and Fragments*, 2 vols., with an English transl. by W. A. Oldfather, Cambridge, Mass., Harvard University Press – London, W. Heinemann, 1979–1985; Epictète, *Entretiens*, 4 vols., tome 1, livre I–1943, tome 2, livre II–1949, tome 3, livre III–1963, tome 4, livre IV–1965), texte établi et traduit par Joseph Souilhé et Amand Jagu, Paris, Les Belles Lettres, 1943–1965; *Epicteti Dissertationes ab Arriano digestae ad fidem Codicis bodleiani iterum*, recensuit Henricus Schenkl, accedunt fragmenta, enchiridion ex recensione Schweighaeuseri, gnomologiorum epicteteorum reliquiae, indices, editio maior, Lipsiae, in aedibus B. G. Teubner, 1916.

Învățătura transmisă de Epictet, ca și cum ni s-ar adresa acum, la aproape douăzeci de secole de la dispariția filosofului, este redată de Andreea Ștefan printr-un firesc al limbajului care ne face să ne îndrăgostim de profunzimea cuvintelor simple. Felul ordonat în care ele se strâng în jurul noțiunilor-cheie de *providență*, *responsabilitate*, *omenie*, defilând prin fața ochilor noștri în direcția clarității semantice, rezemându-se unul de celălalt, arată că drumul spre adevăr este un construct intelectual. În cele treizeci de secțiuni ale volumului, avem bucuria întâlnirii cu subiecte multiple, care corespund spectrului variat al vieții: cum să fim blânzi cu cei care ne greșesc, cum să ne menținem echilibrul în orice împrejurare, cum să primim și să dăruim afecțiune, cum să ne folosim în mod corect de talentele noastre ș.a.m.d. Printre acestea regăsim și câteva fragmente de factură polemică, la adresa discipolilor Academiei sau a lui Epicur. Epictet le reproșează celor dintâi inutilitatea tezei sufletului muritor, iar celui din urmă, lipsa de interes în formarea învățăceilor. Rafinată cunoscătoare a elinei, Andreea Ștefan mijlocește transmiterea mesajului lui Epictet într-o manieră onestă, fără tentația de a-l augmenta la nivel estetic: enunțurile scurte care se succed cu viteză, condensând o nedumerire sau căutând un răspuns, se pierd printre frazele ample care se destind între virgule, pe toată întinderea paginii albe, oferind cititorului un amestec de suspans și răgaz pentru analiză. Printre dealurile și văile acestui itinerar, simțim la orice pas fiorul filosofiei stoice: în căutarea virtuții aducătoare de echilibru, în prețuirea suferinței ca dătătoare de sens existențial, în iubirea față de semeni, strălucește conturul lui Epictet, autorul pe care Andreea Ștefan l-a tradus cu generozitate pentru noi, aducându-i binemeritate onoruri.

Andreea Ștefan predă Literatură Neogreacă la Facultatea de Limbi și Literaturi Străine a Universității din București și este muzeograf la Muzeul Național de Istorie a României. Este autoarea mai multor studii legate de filosofia greacă și a monografiei de specialitate: *Flavius Arrianus și Cea de-a Doua Sofistică. O perspectivă asupra intelectualilor greci în secolul al II-lea p. Chr.*, București, Editura Universității din București, 2019. Domeniile sale de interes sunt: literatura și cultura greco-romană, filosofia elenistică, stoicismul, traductologia și receptarea Antichității clasice, în special în spațiul cultural și lingvistic român și neoelen.

Anca MEIROȘU
Facultatea de Istorie și Filosofie,
Universitatea „Babeș-Bolyai", Cluj-Napoca

Richard SORABJI, *Gandhi and the Stoics: Modern Experiments on Ancient Values*, Chicago (Ill.), University of Chicago Press, 2012, 240 p. [ISBN-13: 9780199644339].

Tendința de a compara este un reflex al gândirii umane. Pe măsură ce manipulăm fizic, vizual sau mintal lumea exterioară, căutăm analogii. Iar acestea pot fi stabilite între cele cu care ne confruntăm sau între ceea ce experimentăm și ceea ce cunoaștem deja. Această caracteristică a cogniției umane, de a căuta și identifica asemănări, transpare, ocazional, în bagajul colectiv al înțelepciunii tradiționale. Un exemplu bine-cunoscut în cultura europeană este dictonul de origine biblică „nimic nou sub soare" (Solomon, *Ecclasiastul*, 1, 9), popularizat mai ales în versiunea sa latină preluată din *Vulgata*, *Nihil sub sole novum*, care transpune la scara istoriei umane principiul analogiei.

Cercetarea istorică folosește, de la originile domeniului, examenul atent al asemănărilor, de pildă pentru a identifica influențe, pentru a pune în evidență relații de cauzalitate. Totuși, până nu de mult, era descurajată comparația între elemente între care nu se pot stabili contacte. Dezavantajele sunt evidente: asemănările de suprafață împiedică surprinderea diferențelor și estompează contextul local, date adesea

esențiale pentru a înțelege corect un fenomen istoric. În ultimii treizeci de ani s-a asistat însă la tentative repetate și, metodologic, independente unele de altele, de a reevalua rolul comparațiilor în investigarea trecutului. În aria extins concepută a studiilor elene, câteva astfel de încercări pot fi semnalate. Începem cu cea a antropologului britanic Michael Herzfeld, care recurge la sintagma *surprising comparison* în studiul său comparativ al procesului de modernizare a Thailandei și, respectiv, a Greciei[3]. Herzfeld pune în evidență analogii rezultate din confruntarea cu provocări similare, rezultate mai ales din politicile coloniale ale statelor vestice în interacțiunile lor cu zone confruntate cu întârzieri economice și angajate în efortul de recuperare a decalajului față de Occident.

O reflecție teoretică recentă asupra comparației ca mijloc de sondare a realităților neconexate se datorează lui Gregory Jusdanis. Neoelenistul american introduce termenul *incongruous comparison* pe care îl definește ca *an attempt to juxtapose ideas, authors, institutions, texts that do not share a common history or geography. Incongruous comparison highlights both the logic and agreement that traditional conceptions of comparison presume and necessitate and the discordant note that this practice actually strikes*[4]. Cu ajutorul acestui concept, Jusdanis arată convingător cum literatura neogreacă și cea sud-americană aruncă lumina una asupra celeilalte, deschizând drumul spre perspective proaspete și relevante asupra unor fenomene istorice, aflate de multă vreme în atenția cercetătorilor, dar care nu și-au relevat încă întreaga complexitate, ca *imperiul*, *naționalismul* și *emanciparea națională*, *europocentrismul* și rolul Antichității clasice în lumea modernă.

Rolul pe care Juisdanis îl atribuie comparației incongruente, de a deschide căi de comunicare între două spații, fără a fixa perspectiva într-unul dintre acestea luat ca centru, să spunem Grecia antică, îl regăsim ilustrat în volumul care face obiectul prezentei recenzii. Autorul, Richard Sorabji, este bine-cunoscut clasiciștilor prin contribuțiile majore aduse istoriei filosofiei antice. De la Aristotel la comentatorii Antichității târzii, trecând prin stoici, Sorabji și-a adus constant contribuția, în lunga sa carieră care, în 2022, atinge venerabilul prag de 60 de ani, la o nuanțată și, progresiv, mai corectă evaluare a gândirii greco-romane, prin varietatea problemelor ridicate, precum și prin abordările metodologice și conceptuale, la zi cu ultimele teorii în domeniile filosofiei și științelor cognitive.

În acest volum dens, surprinzător prin anvergura temei abordate și original prin rezultatele atinse, Sorabji, luând ca bază extinsa și minuțioasa sa experiență cu filosofia antică, navighează cu siguranță printre textele dispersate și adesea dificil de interpretat ale stoicilor, folosind ca fir conducător activitatea publică a lui Mohandas Karamchand Gandhi (1869–1948), mai bine cunoscut ca Mahatma Gandhi.

Cadrul comparației este delimitat în introducere, „Introduction. Gandhi's use of Platonic, Christian, and Stoic values: reinterpretation, experimentation, and mere convergence". După ce schițează portretul lui Gandhi ca filosof (pp. 1–3), Sorabji trece în restul capitolului la examenul raportului pe care îl are cu gândirea europeană, modernă și antică, precum și cu cea indiană. Cititorul are astfel o imagine clară a cazurilor de influență, directă sau exercitată indirect prin mai noi sau mai vechi legături istorice, dar și de convergență în asemănările dintre acțiunile sau scrierile lui Gandhi și idei și valori stoice.

În cele unsprezece capitole care urmează, Sorabji explorează sistematic tangențele la nivelul valorilor. Filosoful indian, la fel ca stoicii înaintea lui, practică detașarea emoțională, extinde relațiile de afecțiune către întreaga omenire, se angajează activ în politică, pune accentul pe îndatoriri, mai degrabă decât pe drepturi umane – și de aici decurge importanța pe care atât stoicii, cât și Gandhi au acordat-o necesității de a rămâne fidel propriei *persona* – se arată sceptic față de eficiența regulilor morale universal aplicabile, acceptă în anumite condiții sărăcia etc. În sfârșit, orientarea spre aspectul practic este motivul ultim pentru care: *each sought in different ways to square ideals of perfection with imperfect people* (p. 3).

Primele două capitole, „Emotional detachment: how to square it with love of family and all humans in the Stoics and Gandhi" și „Emotional detachment: how to square it with politics in the Stoics and Gandhi", explorează consecințele unui paradox: reconcilierea autonomiei emoționale cu relațiile cu cei apropiați pe de o parte, pe de alta cu implicarea activă în viața politică. Ambele presupun o intensă participare emoțională. Examinând relațiile familiale bine documentate ale lui Gandhi, Sorabji confirmă intuiția stoicilor, pentru care dragostea detașată pentru umanitate este cea autentică, deoarece nu se poate transforma în ură (pp. 35–36). Pentru ca iubirea generalizată pentru omenire să fie compatibilă cu detașarea emoțională este nevoie ca aceasta să fie *a comparatively detached love* (p. 44). Dar, în acest caz, consecințele pot fi triste pentru apropiați, după cum arată exemplul familiei lui Gandhi. În ceea ce

[3] HERZFELD, Michael, „Thailand in a Larger Universe: The Lingering Consequences of Crypto-Colonialism", *Journal of Asian Studies*, 76 (2017), pp. 887–906 [p. 889].

[4] *V. BMCR* 2021.07.06: Eleni Kefala, „The Conquered: Byzantium and America on the Cusp of Modernity. Extravagantes", Washington, DC: *Dumbarton Oaks*, 2020, p. 166, review by Gregory Jusdanis, http: [https://bmcr.brynmawr.edu/2021/2021.07.06/], accesat la data de 12 septembrie 2021.

privește angajamentul politic, stoicii oferă cel puțin o soluție practică și una teoretică (pp. 46–47). Modelul teoretic este dat de metafora arcașului, introdusă de Antipater (sec. II *a. Chr.*, *v.* Stobaeus, [Wachsmuth et Hense] vol. 2, p. 76, 9–15). Cheia stă în separarea țintei fizice (*skopos*) de obiectivul urmărit (*telos*), acela de a ținti bine. Investiția emoțională trebuie să vizeze obiectivul, nu ținta. În practică, modelul este transpus de împăratul Marcus Aurelius (*Gânduri către sine însuși*, 6.12), care îl traduce în cuvinte prin metafora mamei vitrege – magistratura imperială –, căreia îi revin îndatoririle filiale, în vreme ce filosofia rămâne obiectivul real (p. 55). Practician el însuși, Gandhi găsește o soluție similară (p. 49): subordonează proiectele imediate, politice, căutărilor sale religioase (*my politics are subservient to my religion*, în *My Picture of Free India* [1965], p. 59).

Conceptul stoic de libertate, filtrat în gândirea politică europeană de observațiile filosofului Isaiah Berlin, este deconstruit și recontextualizat în capitolele al treilea, „Gandhi's individual freedom, and Isaiah Berlin on Zeno's – sour grapes?", și al zecelea, „Isaiah Berlin's Stoic revolution: depoliticization". Sub examen atent, „concepția stoică" despre libertate se pulverizează în voci singulare dintre care se remarcă cea a lui Epictet (pp. 63–66). Fost sclav el însuși, Epictet distinge între libertatea civilă și cea naturală, pe cea din urmă restrângând-o la sine pentru a o putea absolutiza. Din acest punct de vedere, cazul amiralului american James Bond Stockdale (1923–2005) este foarte inspirat adus în discuție (p. 67). Prizonier de război în Vietnam pentru mai mulți ani, Stockdale s-a folosit în mod direct de *Manualul* lui Epictet pentru a supraviețui detenției. Iar definiția restrictivă dată libertății, ce poate fi tradusă în libertate a conștiinței, s-a dovedit a răspunde necesităților celui lipsit de orice libertate de mișcare.

Impactul lui Gandhi asupra mișcărilor nonviolente de revendicare a drepturilor civile și politice care au marcat a doua jumătate a secolului trecut este astăzi de mare actualitate. Atitudinile nonviolente din trecut, care au luat ca bază iubirea aproapelui, nu sunt mai puțin cunoscute, fiind dominate de imaginea cristică, cu ecouri directe, la Gandhi, dar și filtrate prin lecturile din Lev Tolstoi. Capitolul al IV-lea, „Nonviolence as universal love: origins and Gandhi's supplements to Tolstoy – dilemmas, successes, and failures", aduce în discuție și tradiția socratică a nonviolenței. Aceasta este autonomă de cea creștină și atinge maxima elaborare conceptuală în evocarea de către Epictet a practicantului filosofiei cinice (p. 76). Totuși, pentru stoici, principiul iubirii universale (*oikeiosis*) a fost mult mai productiv în domeniul etic, unde a generat baza concepției despre justiție. Capitolul al cincilea, „From universal love to human rights?", explorează, la stoici și apoi la Gandhi, conexiunea dintre iubirea aproapelui și planul justiției. În trecere, Sorabji atinge și problema apariției conceptului de *drepturi umane* (pp. 100–104) și argumentează convingător pentru dezvoltarea târzie și post-antică a acestuia, în relație cu conceptul alternativ-complementar al *îndatoririlor*.

Capitolele al VI-lea, „Persona and svadharma: is duty universalizable or unique to the individual?" și al VII-lea, „Hesitations about general rules in morality", investighează concepții stoice despre îndatoriri, pornind de la noțiunea de *persona* – rolul unic al fiecărui individ, ce decurge din diferitele sale afilieri – pentru a trece apoi la *svadharma* sau *dharma* individuală, termen folosit de Gandhi în contexte uneori similare celor stoice. Sorabji arată cu succes cum etica kantiană a îndatoririlor comune tuturor, astăzi aproape generalizată în gândirea comună, avea o alternativă istorică în cultura europeană și în etica stoică. Un stoic ca Epictet consideră că sunt diferite îndatoririle unui Agamemnon, conducător suprem al aheilor, de cele care îi revin unui Ahile, în calitate de războinic. Pe de altă parte, *svadharma* a jucat un rol important în gândirea politică a lui Gandhi. Prin prisma îndatoririlor individuale Gandhi concepea aspecte centrale pentru India, aflată în prag de independență, cum ar fi coabitarea comunităților etnico-religioase distincte: musulmani, hinduși, afgani, fiecare fiind dator să acționeze conform propriei identități culturale (p. 122).

Capitolul al VIII-lea, „Moral conscience", conține o trecere în revistă a istoricului conceptului de *conștiință morală*, în care autorul comprimă materialul adunat pentru un alt volum, *Moral Conscience through the Ages: Fifth Century BCE to the Present* (Oxford University Press, 2014).

Concepții de organizare a comunității și punerea lor în practică, în cazul lui Gandhi, fac obiectul capitolului al IX-lea, „Restrictions on private property in Gandhi, Christianity, Plato, and the Stoics". Aici, dimensiunea experimentală a filosofiei gandhiene oferă o analogie practică pentru modelele teoretice propuse de stoici.

Valoarea și, totodată, originalitatea volumului, pe lângă faptul că oferă o introducere accesibilă și pertinentă atât în filosofia stoică, cât și în gândirea etică a lui Gandhi, constă, din punctul nostru de vedere, tocmai în reușita *comparației incongruente*. Gandhi oferă un exemplu de viață trăită în conformitate cu un sistem filosofic de tip stoic, în vreme ce stoicismul oferă coerență cognitivă unui conglomerat de valori rezultate dintr-o anumită atitudine de viață. În cuvintele lui Sorabji:

> *[t]he comparison between Gandhi and the Stoics is not based on his having read them as he read some of Plato and of Christian thought. But even though the overlap of values was*

a mere convergence, and not the result of influence, Gandhi's devotion to experiment – the term he used in the title of his autobiography – throws light on the Stoics. […] If the Stoics did not succeed in achieving their ideals, whereas, I believe, Gandhi to a surprising extent did succeed, this is enough in some cases to throw light in both directions. With the Stoics we can see how some of their ideals might have worked out in practice, and on what scale, if any, they might have been practical, and whether it would have been for good or ill. With Gandhi, we can see how close he came to a much more consistent ethical system than he actually managed to formulate, and we can see where he deviated from consistency. The Stoics could have made him more the consistent philosopher. He could have shown the Stoics how far and in what ways some of their ideals would look practical and attractive, when realized (p. 4).

Andreea ȘTEFAN
Facultatea de Limbi și Literaturi Străine
Universitatea din București

Nicolae-Şerban TANAŞOCA, *Cuvinte latine la scriitorii bizantini din secolele VI–X*, Academia Română, Institutul de Studii Sud-est Europene, Brăila, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", 2021, 250 p.

Aflată în curs de pregătire pentru publicare – alături de alte studii mai vechi, dintre care unele au apărut în 2018 la aceeași editură Istros într-un volum îngrijit de Andrei Timotin şi Oana Iacubovschi – lucrarea de faţă, la origine teză de doctorat, era aşteptată din 1979, data susţinerii ei, de toţi cei interesaţi de istoria latinei balcanice în contact cu limba greacă. Cartea apare acum datorită îngrijirii devotate a ediţiei de către Adrian Pârvulescu şi datorită atenţiei la tipărirea propriu-zisă acordată de Oana Iacubovschi şi Ştefania Dumbravă, cărora Anca Tanaşoca şi Rodica Tanaşoca le-au pus la dispoziţie volumul aşa cum s-a păstrat el în calculatorul autorului. În ultimii ani de viaţă, acesta revenise stăruitor asupra lui[5]. Lămuriri importante asupra sorţii manuscrisului şi asupra felului în care ne este pus la dispoziţie acum aflăm din *Nota asupra ediţie* semnată de Adrian Pârvulescu, care evidenţiază faptul că subiectul tezei reprezintă o temă majoră de cercetare în bizantinologie. După părerea editorului, care a confruntat cu originalul toate textele greceşti cuprinse în carte, ceea ce dă valoare unică lucrării este elaborarea întinsului repertoriu de termeni latini adoptaţi de greaca bizantină.

N.Ş. Tanaşoca prezintă, după cum urmează, principiul care ordonează materialul de limbă: „Asocierea ideii imperiale romane cu religia creştină şi cultura grecească a dat naştere acelei sinteze de civilizaţie pe care o numim, cu un termen modern, de obârşie occidentală, bizantină şi care a înflorit, vreme de un mileniu, în bazinul răsăritean al Mediteranei, în Orientul Apropiat şi Mijlociu, în Peninsula Balcanică şi în spaţiul pontic" (p. 10). Sunt urmărite consecinţele lingvistice ale procesului elenizării Imperiului roman cu capitala la Constantinopol, proces încheiat în secolul al VII-lea. Cum se ştie, limba latină a fost păstrată o vreme ca limbă oficială în anumite sectoare ale vieţii de stat, ceea ce a dus la îmbogăţirea limbii greceşti cu elemente lexicale de origine latină a căror stratificare poate fi descrisă cu ajutorul textelor păstrate din secolele VI–X. Voinţa conservării importantului inventar lexical latin împrumutat, care a evoluat totuşi semantic în timp, în raport cu evoluţia realităţilor bizantine, este explicată de Nicolae Tanaşoca pornind de la înţelegerea faptului că Bizanţul se considera unicul şi adevăratul moştenitor al Imperiului roman, conceput ca o entitate neschimbată şi eternă. Elementele latine apar, astfel, ca moştenite din trecutul Imperiului roman. Tanaşoca le defineşte drept semne ale romanităţii Bizanţului, componentă esenţială a identităţii sale (p. 13). El urmăreşte situaţia componentei lexicale latine la nivelul literar al limbii greceşti. În cazul cuvintelor intrate în amândouă nivelele, limba populară asimilează şi adaptează la regulile de evoluţie proprii, pe când limba cultă păstrează cu mai multă grijă amintirea formei de origine. O observaţie importantă: „Pe măsura creşterii rolului romanităţii balcanice în viaţa statului, în perioada tranziţiei de la Imperiul roman la Imperiul bizantin, a crescut şi numărul latinismelor din greacă, provenite din latina vorbită în provinciile balcanice ale Imperiului. Latinismele

[5] O variantă a primului capitol a fost publicată de N.Ş. Tanaşoca însuşi, în 2009, în volumul *Creaţie şi tradiţie literară bizantină. Studii şi texte*, Bucureşti, 2009, p. 26–54; bibliografia cărţii de faţă fiind, din păcate, incompletă, prin dispariţia înainte de vreme a autorului, Adrian Pârvulescu preia, sub titlul *Referinţe*, bibliografia publicată în volumul din 2009, la care adaugă toate titlurile citate în teză. În note, menţionează, de asemenea, câteva lucrări lexicografice esenţiale, apărute după redactarea lucrării şi la care autorul nu a mai avut timpul să se refere.

pătrunse în limba greacă şi folosite de scriitorii bizantini poartă semnele originii lor, fie ea « clasică » literară, fie vulgară, în particular balcanică sau dunăreană" (p. 14).

Perspectivele din care este analizat materialul se pot deduce din titlurile celor şase părţi: I. *Problema* (Influenţa limbii latine în greaca bizantină; împrejurări, cauze şi semnificaţii istorice. Cercetarea latinismelor din greaca bizantină, care se opreşte la lexicografie, cercetarea relaţiilor desemnate de latinisme, cercetarea lingvistică, lucrări de sinteză, semnificaţia istorică a latinismelor din greaca bizantină, scopul şi metoda lucrării); II. *Scriitorii* (din secolul VI: Procopiu din Cezareea, Ioan Malalas, Agathias din Myrina, Menandru Protectorul, Ioan din Epiphaneia, Ioan Lucreţiu din Lydia; din secolul VII: Teophylact Simocattes, *Cronica Pascală*, Georgios Pisides; din secolul VIII: Georgios Synkellos; din secolul IX: Scriptor Incertus de Leone Armenio, Teofan Mărturisitorul, Georgios Monachos Harmatolos; din secolul X: Iosif Genesios, Simeon Magistrul, Ioan Caminiates, Constantin al VII-lea Porfirogenetul, Theophanes Continuatus (autorii care continuă pe Teofan Mărturisitorul), Leon Diaconul, Scrierile privind istoria Constantinopolului); III. *Cuvintele* (terminologia instituţională, vocabularul militar, vocabularul liturghiei imperiale, termeni sociali şi juridici, vocabularul relaţiilor internaţionale, vocabularul bisericii, cronologia, vocabularul metrologiei, vocabularul navigaţiei, vocabularul transporturilor terestre, alţi termeni de civilizaţie); IV. *Scriitorii şi cuvintele* (retorica bizantină şi normele limbii literare, latinismele în scrisul literar bizantin, cele două stiluri ale prozei istorice bizantine şi latinismele, stilul erudit al lui Ioan din Lydia); V. *Concluzii*; VI. *Repertoriul latinismelor din istoriografia bizantină (sec. VI–X)*.

Cercetarea, care şi-a propus să studieze categoria literară a scrierilor aparţinând istoricilor şi cronicarilor bizantini din secolele VI–X, la care s-au adăugat trimiteri la lucrări din alte genuri literare (lexicoane, tratate de tactică militară, liste de protocol, edicte reglementând activitatea corporaţiilor meşteşugăreşti – prezentate sub titlul *Alte texte din secolele VI–X*), ar trebui să înlesnească o cercetare viitoare exhaustivă având în vedere un număr imens de izvoare din toate categoriile: papirologice, numismatice, epigrafice, hagiografice, juridice. Omogenitatea stilistică a textelor care aparţin genului literar cel mai bine reprezentat, acela al istoriografiei, dă posibilitatea caracterizării stilistice în raport cu folosirea latinismelor (p. 27, 28). A fost aleasă perioada secolelor VI–X pentru că „sunt vremuri de rodnică producţie literară şi artistică, în care originalitatea Bizanţului se manifestă cu pregnanţă" (p. 46). Literatura istoriografică folosea termeni cu foarte mare putere de circulaţie, ceea ce poate da o imagine plauzibilă cu privire la amploarea influenţei limbii latine în anumite sectoare ale lexicului grecesc bizantin. Nicolae Tanaşoca a fost interesat de ceea ce numeşte *valoarea stilistică obiectivă* a cuvintelor, de caracterul lor de termeni tehnici sau comuni, aflaţi sau nu în circulaţie, în limbajul oficial sau în cel popular în vremea în care autorii aleşi îşi elaborau operele (p. 49, 50). Concluzia este că termenii au intrat din latină în greacă fie ca împrumuturi din latina vulgară pe cale populară, fie pe cale oficială, până în secolele VI-VII, termenii de civilizaţie conservându-se la autorii din perioada studiată şi mai târziu, până în neogreacă. Nu este vorba de o influenţă asupra limbii autorilor, ci de un lexic deja însuşit de limba greacă. Reţinem concluzia, de lingvistică generală, pe care însuşi autorul o subliniază în chip special, şi anume „cuvintele latine din greaca bizantină, reprezintă pentru epoca la care ne referim, mai curând o moştenire decât un împrumut"[6] (p. 83–84).

În caracterizarea autorilor, este acordată atenţie formării lor, modelelor antice pe care le urmează, convingerilor confesionale, mediului în care activează, regiunii din Imperiu din care provin, orientării culturale şi opţiunii estetice, influenţelor pe care le-au exercitat la rândul lor. Partea a IV-a a cărţii urmăreşte cu subtilitate căile de integrare sau de utilizare a lexicului de origine latină în scrierile autorilor analizaţi, ţinând seama de specificul fiecăruia şi de felul în care se raportează la procedeele de integrarea a lexicului latin din scrierile autorilor antici. Se disting două stiluri, cel purist care respinge cuvintele de origine latină şi cel demoticizant, care le admite. Istoria din aceste patru secole a componentei lexicale latine în scrisul bizantin evidenţiază „ireversibila transformare a Imperiului dintr-un stat roman de limbă latină şi greacă într-un stat de tradiţie romană, dar de limbă greacă. Treptat şi selectiv, latinismele din greaca bizantină vor deveni elementele unui stil literar grecesc original, componentă a stilului cultural al Imperiului bizantin, atât de ataşat originilor sale romane" (p. 101).

Repertoriul propriu-zis de cuvinte cuprinde jumătate din carte şi înregistrează contexte largi care permit fixarea locului ocupat de împrumuturi.

Această carte de istorie a limbii şi de istorie culturală îşi păstrează utilitatea neştirbită de trecerea timpului, iar publicarea ei era tot atât de necesară acum cât era la data scrierii ei.

[6] Este important să constatăm că această interpretare dată de N.Ş. Tanaşoca în 1979 o întâlnim şi la H. Mihăescu (*La romanité dans le Sud-est de l'Europe*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1993, p. 334): ţinând cont că „Byzance a hérité de la culture romane", Mihăescu afirmă „Nous ferons une distinction … entre les éléments hérités directement du latin et les emrpunts faits aux langues romanes après le Xe siècle".

Cătălina VĂTĂȘESCU
Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române

Simona NICOLAE, *Oglinzi ale principilor în Bizanț*, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2020, 303 p. [ISBN: 978-606-17-1745-3].

Termenul de *oglinzi ale principilor* (latină: *specula principum*; engleză: *mirrors for princes*; în continuare abreviat *o.p.*), preluat de cercetarea modernă din literatura medievală apuseană și aplicat anacronic și artificial literaturii bizantine (fiind astfel contestat și chiar respins de anumiți bizantinologi[7]), reprezintă un termen umbrelă pentru un bogat corpus de compoziții literare cu caracter admonitoriu, cuprinzând instrucțiuni de natură morală și practică, adresate în special tinerilor (și viitorilor) împărați ca îndrumar în conducerea imperiului[8]. Scrierile desemnate sub acest termen pot fi încadrate în categoria mai largă a literaturii didactice produsă în Bizanț, având ca principal obiectiv consilierea în vederea exercitării a diverse roluri în societate și abordând o serie de teme, *inter alia* raportul dintre împărat, funcționari și supuși, relația basileului cu Dumnezeu și necesitatea angajării acestuia în cultivarea virtuților cardinale (*e.g*., chibzuința, cumpătarea, dreptatea și curajul). Mai mult, sfaturile și îndrumările adresate împăraților bizantini trec granițele acestei specii literare, făcând parte și fiind identificate într-o serie de alte media literare precum omilii, vieți de sfinți și rugăciuni.

Cartea *Oglinzi ale principilor în Bizanț*, semnată de Simona Nicolae, oferă publicului cititor de limba română o istorie a pareneticii bizantine din secolul al IV-lea până în secolul al XV-lea, pe baza unei selecții de texte reprezentative pentru acest gen de scriere literară. Volumul debutează cu o serie de considerații teoretice referitoare la conceptele centrale ale lucrării și discută provocările pe care le ridică trasarea limitelor genului parenetic în Bizanț. Prima secțiune subliniază astfel divergențele referitoare la componența corpusului de scrieri care se încadrează în acest gen literar și mai ales în specia *o.p*., care se datorează variatelor delimitări terminologice folosite în literatura de specialitate. Secțiunea discută de asemenea poziționările diferite din studiile de specialitate față de dimensiunea politică a *o.p.*, limitele temporale ale literaturii parenetice bizantine, precum și elemente de limbaj specifice acesteia. Următoarea secțiune prezintă o tipologie a scrierilor parenetice, incluzând un inventar al variatelor denumiri și categorii terminologice sub care au fost transmise textele care se încadrează în acest gen, și discută în detaliu cazul *o.p*. și maniera în care această categorie poate fi aplicată în Bizanț. Analiza Simonei Nicolae include și o succintă dimensiune comparativă cu *oglinzile* occidentale care surprinde specificitatea parenezelor bizantine în îngemănarea moralizatoare a valorilor creștinismului cu moștenirea clasică și prestigiul romanității în scopul creionării arhetipului imperial de sorginte divină. Concluzionând, autoarea consideră „*oglinzile principilor* o specie a genului parenetic și, mai precis, *a scrierilor parenetice adresate principilor*" (p. 52).

După incursiunea teoretică în tematica parenezelor bizantine, Simona Nicolae analizează un corpus de douăzeci și opt de scrieri (sau fragmente din cadrul unor opere) admonitorii adresate principilor bizantini, discutând în cazul fiecăreia elemente de structură, tematică, retorică, lingvistică și măsura în care scrierea poate fi încadrată în categoria *o.p.* sau aparține altui gen retoric. Lista autorilor acestor scrieri îi include pe împărații Iulian Apostatul și Constantin al VII-lea Porfirogenetul, Synesios din Cyrene, Theophilact Simocattes, diaconul Agapet, patriarhii Photios și Nicolaos Mysticos, Pseudo-Vasile, Ioan Damaschinul, Cecaumenos, Theophylact de Ochrida, Anthonios Melissa, Alexis Comnenul, călugărul Theognostos, Demetrios Chomatenos, Ioannes Apocaucos, Nicephoros Blemmydes, Theodor al II-lea Doucas Lascaris, Thoma Magistros, Maximos Planudes, Theodor Metochites și Manuel Paleologul. Pentru constituirea acestui repertoriu inițial, Simona Nicolae recurge la studiul bizantinologului Günter Prinzing care analizează optsprezece *o.p*.[9] Pe baza analizei acestor texte, Simona Nicolae conturează o listă de șapte trăsături definitorii din punct de vedere al conținutului și al tiparului retoric pentru specia

[7] De pildă, Paolo Odorico, „Les miroirs des princes à Byzance: Une lecture horizontale", în *idem* (ed.), *«L'éducation au gouvernement et à la vie»: la tradition des «régles de vie» de l'Antiquité au Moyen-Âge: Colloque international – Pise 18 et 19 mars 2005, Autour de Byzance*, vol. 1, Paris, De Boccard, pp. 223–246, aici la p. 226, consideră că în literatura bizantină acest *gen literar* al *oglinzilor* constituie mai degrabă „une catégorie inexistante, véritable boîte à idées vide".

[8] *Cf.* Hana Coufalová Bohrnová, „Mirrors for Princes: Genuine Byzantine Genre or Academic Construct?", *Graeco-Latina Brunensia* 22, 2017, pp. 5–16.

[9] Günter Prinzing, „Beobachtungen zu '*integrierten*' Fürstenspiegeln der Byzantiner", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 38, 1988, pp. 1–32.

literară a *o.p.* (*e.g.*, intenția parenetică, realizarea unui portret al basileului ideal, folosirea dialectului atic, arhaizant, apartenența la mediul aulic sau menirea de a fi rostite în fața unui public probabil în cadrul unui ceremonial desfășurat la Curtea imperială) și identifică nouă scrieri din cele douăzeci și opt care respectă canonul acesteia, și anume cele compuse de Synesios din Cyrene, Agapet, Pseudo-Vasile, Cecaumenos, Theophylact de Ochrida, Nicephoros Blemmydes, Thoma Magistros și Manuel Paleologul.

Luând ca reper definiția formulată de Alexander Kazhdan și Elizabeth Jeffreys în *The Oxford Dictionary of Byzantium*[10], analiza Simonei Nicolae nuanțează și îmbogățește paleta de caracteristici atribuită *o.p.* (pp. 130–142). De exemplu, autoarea subliniază faptul că trăsătura definitorie a *o.p.* de a descrie „teoretic și acronic imaginea basileului ideal" configurează cu „maximă generalitate doctrina puterii monarhice absolute" (p. 131). Fiind de sorginte divină, puterea legitimă a basileului nu poate fi delimitată de norme constituționale. De aici decurge proeminența legii morale și a credinței creștine în *o.p.*, singurele socotite îndreptățite să îngrădească puterea basileului. De asemenea, analiza autoarei indică faptul că forma retorică, palierul lingvistic și conținutul *o.p.* sunt influențate de faptul că acestea sunt concepute ca parte a ritualului aulic unde servesc ca instrument de legitimare a demnității imperiale. Într-adevăr, tradiția retorică și dialectul atic explică omogenitatea genului de-a lungul întregului mileniu bizantin. Nu în ultimul rând, Simona Nicolae adaugă faptul că *o.p.* sunt concepute ca un dar făcut basileului, ceea ce proiectează imaginea unei relații strânse dintre autor și destinatar. Această dimensiune subiectivă diferențiază scrierile parenetice bizantine de *o.p.* occidentale care transmit informații „obiective" și reguli concrete de guvernare (*cf.* pp. 139–140).

Simona Nicolae reliefează de asemenea relevanța *o.p.* pentru definirea și conceptualizarea ideologiei imperiale și a gândirii politice bizantine. Spre deosebire de Evul Mediu occidental, puterea politică în Bizanț nu este contestată și prin urmare teoretizată, întrucât discursul politic este circumscris persoanei însești a împăratului care (doar) trebuie protejat de primejdiile exercitării puterii[11]. Astfel, *o.p.* nu generează o reflecție politică propriu-zisă, ci asumă doar o conotație morală, restrânsă, admonitorie, care este exprimată printr-un instrumentar teologic, filosofic, istoric și retoric. În ciuda uniformității conceptuale, preponderent teologice, Simona Nicolae sugerează posibilitatea decelării unei semnificații politice și istorice în corpusul parenetic. Astfel, în Bizanțul târziu, ascendența puterii spirituale asupra celei seculare este reliefată de preponderența vocabularului religios și a conturării minuțioase a Împărăției Cerurilor (ἄνω βασιλεία). Contrastul cu perioada de început a Imperiului Roman de Răsărit este într-adevăr sugestiv: „Când puterea basileului pământean are consistență și se exercită autoritar asupra împărăției sale (κάτω βασιλεία) lexicul care o definește este abundent și precis" (p. 8). Această concluzie pare mai cu seamă certificată de pareneza împăratului Manuel al II-lea Paleologul (1391–1425), *Sfaturi pentru educația împărătească* (*Ὑποθῆκαι τῆς βασιλικῆς ἀγωγῆς*), care evidențiază importanța modelului cristic pentru imaginea împăratului ideal, redată plastic de Simona Nicolae: „La sfârșitul unui imperiu, un monarh, conștient de propria neputință în lumea de jos, îndreaptă ochii fiului spre *basileia* cerească, desenând o efigie imperială cu trăsături cristice" (p. 124).

În continuare, volumul analizează succint soarta și succesul *o.p.* bizantine în afara granițelor Imperiului bizantin, de la căderea Constantinopolului până în secolul al XVI-lea. Așa cum argumentează autoarea, în Apus, în perioada examinată, manuscrisele care transmit *o.p.* ajung întâi în centrele culturale ale Italiei și ulterior în restul Europei, în timp ce în spațiul românesc acestea lipsesc până în secolul al XVII-lea, fiind mai apoi folosite la Curtea domnească în scopuri educative. Simona Nicolae investighează apoi vocabularul politic din *o.p.*, de la apelativele folosite pentru denumirea principelui și virtuțile acestuia, la o serie de alți termeni legați de conducerea imperiului, deținătorul puterii imperiale și subiecții acestei puteri.

Ultima secțiune a volumului constituie un florilegiu consistent (pp. 205–282) și cu siguranță deosebit de util pentru cititorul mai mult sau mai puțin specializat, în care autoarea adună patru *o.p.*, ale căror texte originale sunt însoțite în oglindă de o traducere în limba română. Florilegiul conține *o.p.* compuse de Agapet, Cecaumenos, Theophylact de Ochrida și Manuel Paleologul. De altfel, Simona Nicolae are în pregătire un al doilea volum (2023) care va oferi traduceri în limba română ale celorlalte *o.p.* Ultimele pagini ale volumului oferă cititorului interesat de aprofundarea temei o listă bibliografică bogată, structurată în surse (pp. 283–286), dicționare și enciclopedii (p. 287) și studii (pp. 287–293). În privința edițiilor critice și a studiilor, secțiunile acestora pot fi îmbogățite cu ediții critice recente ale

[10] Alexander Kazhdan *et alii* (eds.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 2, New York, Oxford, Oxford University Press, 1991, coll. 1379–1390, *s.v. Mirror of Princes*.

[11] *Gilbert Dagron, Empereur et prêtre. Étude sur le « césaropapisme » byzantin* (Bibliothèque des Histoires), Paris, Gallimard, 1996, p. 37.

o.p. bizantine, precum și cu monografii dedicate autorilor acestora[12]. Simona Nicolae include și o anexă cu o listă a manuscriselor care transmit *o.p*. bizantine păstrate în bibliotecile europene, alcătuită pe baza informațiilor oferite de baza de date *Pinakes*[13]. Această listă, de altfel foarte utilă, trebuie însă folosită cu precauție de cititor, date fiind limitările și erorile inerente strecurate într-un asemenea proiect, în special cu privire la datarea manuscriselor, de cele mai multe ori preluată din cataloage vechi.

Analiza realizată de Simona Nicolae identifică un set de criterii și trăsături proprii speciei *o.p*. care permit încadrarea unei colecții de texte compuse de-a lungul unui mileniu de istorie literară într-un corpus relativ unitar. Situată în domeniul literaturii bizantine și al ideologiei politice medievale, contribuția Simonei Nicolae este de însemnătate atât pentru publicul larg, cât și pentru cititorul interesat *stricto sensu* de asocierea clasicismului antic cu civilizația creștină pentru conturarea imaginii imperiale. Mai mult, volumul pune la dispoziția celor interesați un prețios instrumentar didactic. În ansamblu, studiul Simonei Nicolae îmbogățește cercetările istorice și filologice din România din aria studiilor bizantine, cu potențial de a se evidenția în sfera bizantinisticii mondiale, în cazul unei reeditări și traduceri într-o limbă de circulație internațională.

Mihail MITREA, Mircea G. DULUȘ
Institutul de Studii Sud-Est Europene,
Academia Română

Constantin GEORGESCU, Simona GEORGESCU, Theodor GEORGESCU, *Dicționar grec–român, E*, vol. IV, București, Nemira, 2021, 600 p. [ISBN: 978-606-43-1240-2].

Trecând peste vremelnica vogă pandemică a anumitor caractere eline, e limpede că, dacă alfabetul grecesc a avut vreodată o vedetă, *e psilon* este și va rămâne aceasta, cel puțin din secolul I al erei noastre, când Plutarch i-a consacrat acestei litere o nepieritoare odă, *De E apud Delphos*. Ne amintim cum protagoniștii acelui dialog, dezbătând originea *e*-ului depus ca ofrandă în templul lui Apollo din Delphi, susțin, cu splendide argumente, ba că *e psilon* ar veni de la conjuncția *ei,* ba că ar reprezenta cifra 5, ba că ar proveni de la verbul *eimi*...

În „Cuvântul înainte" al noii fascicule *e psilon* din DGR, autorii sporesc substanțial această listă, observând că tot cu *e psilon* încep și prefixele (sau preverbele) *epi-, ek-, en-, eis-*, atât de importante și de răspândite; nu în ultimul rând, *-e-* este elementul care joacă rolul principal în alcătuirea timpurilor secundare; or, după mărturisirea lexicografilor români, fascicula conține de asemenea multe leme cu augment – forme epice, oferite astfel încât „cititorul să se orienteze rapid". La rându-ne adăgăm că *e psilon* este și inițiala prefixoidului *eu-*, larg folosit, de asemenea, în limba greacă, unitățile lexicale care îl conțin însumând aproape 70 de pagini din noul volum DGR. Iată numai o parte dintre motivele pentru care fascicula *e psilon* este – dar și are – un volum remarcabil. Ea numără mai mult de 3500 de leme, peste 15 000 de exemple și puțin sub 600 de pagini.

Apariția lui *e psilon* unifică „tronsoanele" *alfa-delta* și *zeta-iota,* precedent publicate sub sigla DGR. Respectând, de acum, ordinea alfabetică, autorii impresionantului demers lexicografic au și început lucrul la fascicula *kappa*. Elementele productive ale acestei litere fiind „doar" *kata-* și *kako-,* putem cu siguranță spera că noul volum va apărea într-un timp considerabil mai scurt decât *e psilon*, pe care l-am așteptat, cu nerăbdare, vreme de *ε* ani.

Alexandru M. CĂLIN
Facultatea de Limbi și Literaturi Străine,
Universitatea din București

[12] *E.g*., Paola Volpe Cacciatore (ed.), *Toma Magistro. La regalità: testo critico, introduzione e indici*, Napoli, M. D'Auria 1997; Niels Gaul, *Thomas Magistros und die spätbyzantische Sophistik: Studien zum Humanismus urbaner Eliten der frühen Palaiologenzeit*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2011.

[13] https://pinakes.irht.cnrs.fr/